

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGISTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

CƏFƏROV BƏHRUZ BƏKİR oğlunun

**“Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar olunmasında analitik prosedurlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.n., dos. Cəfərli H.A.

BAKİ - 2015

MÜNDƏRICAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Təsərrüfat subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlamasının nəzəri-praktiki əsasları	
1.1. Kommersiya təşkilatlarında auditin təşkilinin nəzəri əsasları	7
1.2. Auditor subutlarının toplanmasının metodiki problemləri.....	17
1.3. Analitik prosedurların iqtisadi məzmunu və tətbiqi mərhələləri.....	19
II Fəsil. Maliyyə hesabatlarının dürüslüyünün auditor yoxlanması.	
2.1. Maliyyə hesabatlarının auditində analitik prosedurlardan istifadə qaydası	23
2.2. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və onun işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası.....	32
III Fəsil. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının auditor yoxlanmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Maliyyə hesabatlarının audit zamanı auditor sübutlarının əldə edilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	51
3.2. Səhv və qeyri qanuni hərəkətlər səbəbindən maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi.....	64
Nəticə.....	70
Ədəbiyyat siyahısı.....	73

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Son on illikdə respublikanın iqtisadi inkişafında müsbət meyllər müşahidə olunur. İqtisadi sahədə həyata keçirilən davamlı iqtisadi islahatlar iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların cəlb olunması və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə-iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, müxtəlif layihə variantlarının qiymətləndirilməsi müvafiq zəruri informasiyanın formalaşdırılmasını tələb edir. Əldə olunması mümkün olan relevant informasiyanın miqdarı və keyfiyyəti əsaslandırılmış qaydada idarəetmə qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsinin əsas meyarı hesab olunur. Müəssisənin idarə olunması prosesinin informasiya təminatının səmərəli sistemi bazar mühitində inkişaf perspektivini və biznesin stabilliyini təmin edən aparıcı amildir. Mühasibat uçotu, adətən, təşkilatın daxili fəaliyyətinə istiqamətlənmişdir, xarici tərəfdaşlıq əlaqələrini yalnız formal nəzər-dən keçirir və əsasən operativ-taktiki idarəetmə funksiyası rolunu oynayır. Bunun üçün müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının təşkilati-analitik əsasının nəzərdən keçirilməsi problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müasir şəraitdə müxtəlif uçot informasiyasına tələbatın artması müəssisənin biznes mühitinin dəyişkənliyi və çox saylı əməliyyatların, proseslərin və hadisələrin monitorinqinin zəruriliyi ilə şərtlənir. Belə ki, bütün ierarx səviyyələrdə idarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün uçot informasiyasının istifadəçilərin tələbləri daima artmaqdadır. Yeni idarəetmə sisteminin yaradılması ilk növbədə onun uçot, nəzarət, iqtisadi təhlil kimi ən mühüm funksiyalarının yaxşılaşdırılmasını, bu isə öz növbəsində, idarəetmədə iqtisadi, o cümlədən, uçot və analitik informasiyaların formalaşması və istifadəsinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Mühasibat uçotu bütün təsərrüfat əməliyyatlarının başdan başa, fasiləsiz və sənədli uçot yolu ilə pul ifadəsində

muəssisənin əmlakı, öhdəlikləri və onların hərəkəti haqqında informasiyanın nizama salınmış yığım, qeydiyyat və ümumiləşdirmə sistemini səciyyələndirir.

Bazar münasibətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdiyi müasir dövrdə müəssisələrin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi xarici informasiya istifadəçilərinin və müəssisənin idarə olunmasının daxili tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə planlaşmanın, uçotun, nəzarətin və iqtisadi təhlilin informasiya funksiyasının yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Bu istiqamətdə mövcud uçot, hesabat və nəzarət sisteminin tədqiq olunması, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və real imkanların nəzərə alınması vasitəsilə mühasibat uçotunun, iqtisadi təhlilin və auditin təşkili və metodologiyasının optimal variantlarının işlənilib hazırlanması çox vacibdir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan problem xarakterli məsələlərin həllinin vacibliyi dissertasiya işinin mövzusunu və onun əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. İdarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri də audit hesab olunur. Auditin idarə etmə sistemində özünəməxsus mövqeyi onun iqtisadi idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi praktiki olaraq idarəetmədə birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərdən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlamasında məqsəd təsərrüfat əməliyyatlarının bu və ya digər mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Audit hər bir tematik yoxlama nəticəsində təsərrüfatın hər hansı bir sahəsində mövcud vəziyyəti xarakterizə edən arayışla, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşma-sına təsir göstərir. Yoxlama nəticəsində təkliflərin verməsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində onun təsərrüfatdaxili idarəetmə prosesində iştirakıdır. Onun tərtib etdiyi yekun nəticələr və təkliflər əsasən firmanın meneceri tərəfindən istifadə olunur.

Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə-hesabat sənədlərinin və digər sənədlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat

əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarda baş verdiyi üçün onun yoxlanılması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanuna uyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır.

Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı kənar iqtisadçı alimlərin - T.Rişarın, V.I.Podolskinin, R.A.Alborovun, M.V.Melnikin, V.Q.Koqdenkonun, O.A.Efimovanın, Q.V.Savitskayanın, A.D.Şeremetin və s., eləcə də ölkə iqtisadçı alimlərindən V.T.Novruzovun, S.Y.Müslümovun, İ.M.Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, C.B.Namazovanın, R.N.Kazımovun, N.M.Ismayılovun, Ç.R.Yüzbaşevin, və s. apardığı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Həmin müəlliflərin elmi işlərində məsələnin metodologiyası və metodiki istiqamətləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi təsərrüfat subyektlərinin auditor yoxlanmasında iqtisadi təhlildən istifadənin mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- audit yoxlamaları zamanı iqtisadi təhlildən istifadənin kənar və ölkə təcrübələrinin öyrənilməsi;
- təsərrüfat subyektlərində auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsində analitik prosedurların sistemləşdirilməsi və tətbiqi miqyasının genişləndirilməsi ;
- maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün yoxlanması prosesində səhv və bilərəkdən təhrif faktlarının aşkar edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- audit prosesində iqtisadi təhlildən istifadə imkanlarının və aparılan təhlilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aspektlərinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Təsərrüfat subyektlərinin audit yoxlanması prosesində iqtisadi təhlilin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın obyektı kommersiya ticarət təşkilatlarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- audit yoxlamalarının aparılması prosesində iqtisadi təhlildən istifadənin kənar və ölkə təcrübələri ümumiləşdirilmiş, onun ölkənin təcrübəsində istifadəsi imkanları tədqinq olunmuşdur;
- təsərrüfat subyektlərində auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsində tətbiq olunan analitik prosedurlar sistemləşdirilmiş və onların tətbiqi miqyasının genişləndirilməsi istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;
- maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün yoxlanması prosesində səhv və bilərəkdən təhrif faktlarının aşkar edilməsinin mövcud metodikası və prosedurlarının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır;
- audit prosesində iqtisadi təhlildən istifadə imkanlarının və aparılan təhlilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aspektləri müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqat əsasında əldə edilmiş nəticələr müəssisənin maliyyə sabitliyi və onun ödəmə qabiliyyətini daha dolğun qiymətləndirməyə imkan verəcək və iqtisadiyyat yönlü ali məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. Kommersiya ticarət təşkilatlarının maliyyə hesabatının auditinin aparılmasının nəzəri əsasları.

1.1. Kommersiya təşkilatlarında auditin təşkilinin nəzəri əsasları

İdarəetmə prosesi qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif metodların və texniki vasitələrin köməkliyi ilə həyata keçirilən fasiləsiz, məqsədyönlü sosial-iqtisadi və təşkilati- texniki prosesdir. Bu şəraitdə idarəetmə sisteminin əsas məqsədi qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin təmin olunmasıdır ki, onların tərkibində idarəetmə obyektinə məqsədyönlü təsirin iqtisadi metodlarına üstünlük verir. İdarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri də audit hesab olunur. Auditin idarə etmə sistemində özünəməxsus mövqeyi onun iqtisadi idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi praktiki olaraq idarəetmədə birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərdən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə-hesabat sənədlərinin və digər sənədlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarda baş verdiyi üçün onun yoxlanılması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır.

Maliyyə hesabat sənədlərinin audit yoxlanması maliyyə və mühasibat sənədlərinə əsaslanaraq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçmişini araşdırmaqla perspektiv inkişaf üçün arayış verir. O, hər şeydən əvvəl maliyyə-hesabat sənədləri üzrə nəzərdə tutulan norma və normativlərə əməl olunmasına, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçota alınmasına, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanların aşkar edilməsinə, xüsusilə cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında üzə çıxmasına, yuxarı təşkilatlara, maliyyə vergi orqanlarına

təqdim olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə zəmanət verir. Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit yoxlaması idarəetmə prosesinin elə bir mərhələsində iştirak edir ki, o, iqtisadi proseslərin və təsərrüfat əməliyyatlarının keçmişindən xəbər verərək, perspektiv inkişaf üçün lazımı tədbirlərin hazırlanmasına şərait yaradır.

Mülkiyyətçilər, səhmdarlar və təsərrüfat fəaliyyətində maraqlı olan şəxslər çox vaxt kommersiya təşkilatında aparılan olduqca mürəkkəb və çoxsaylı əməliyyatların qanuniliyinə və onların hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinə tam və dolğun şəkildə əmin olmaq imkanından məhrumdurlar, belə ki, onlar adətən nə uçot qeydləri ilə tanış olmaq imkanına, nə də bu sahədə müvafiq təcrübəyə malik deyillər. Məhz kommersiya təşkilatının maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının şəffaf prizmadan işıqlandırılması auditor xidmətlərinin inkişafına olan ehtiyacı ön plana çəkmişdir. Həmçinin, kommersiya təşkilatların fəaliyyətinin nəticələri və onların qanunvericiliyə riayət etməsi haqqında informasiyanın müstəqil təsdiqi dövlətə iqtisadiyyat və vergiqoyma sahəsində qərarlar qəbul etmək üçün vacibdir. Auditor yoxlamaları dövlət orqanlarına, məhkəmələrə, digər hüquq-mühafizə orqanlarına onları maraqlandıran maliyyə hesabatlarının mötəbərliyini təsdiq etmək üçün də zəruridir.

Verilən şərhlər auditin mahiyyətini əhatə etsə də, onların bəzi mühüm nöqsanları vardır. Burada əsasən audit prosedurlarının müstəqilliyi və onun konsalting fəaliyyəti qeyd edilmir. Bununla yanaşı, audit yalnız maliyyə göstəricilərinin yoxlanılmasını deyil, həm də təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi sahəsində tövsiyələrin hazırlanmasını da təmin edir. Buna görə də çox vaxt audit biznesin özünəməxsus ekspertizası kimi səciyyələndirilir.

Auditor auditin keçirilməsi haqqında təsərrüfat subyekti ilə müqavilə bağladıqdan sonra auditin aparılmasına hazırlıq, mühasibat uçotu sistemi üzrə daxili auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi mərhələsi bitdikdən sonra auditin planlaşdırılması həyata keçirilir. O, özündə auditin həcmi, planlaşdırılan işlərin

növləri və onların icra müddəti göstərilməklə auditin ümumi planını, habelə təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatı haqqında rəyin hazırlanması üçün zəruri olan auditor prosedurlarının həcmi, növlərini və ardıcılığını müəyyən edən audit proqramının işlənilib hazırlanmasını əks etdirir.

Auditor auditin planlaşdırılmasını auditin ümumi prinsiplərinə, habelə aşağıdakı xüsusi prinsiplərə uyğun olaraq aparılır:

- planlaşdırmanın kompleksliyi;
- planlaşdırmanın fasiləsizliyi;
- planlaşdırmanın optimallığı.

Auditin planlaşdırılmasının kompleksliyi prinsipi ilkin planlaşdırmadan tutmuş auditin ümumi planının və proqramının tərtibinə qədər planlaşdırmanın bütün mərhələlərinin qarşılıqlı uyğunluğunun təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Auditin planlaşdırılmasının fasiləsizlik prinsipi auditorlar qrupuna əlaqəli tapşırıqların verilməsində və planlaşdırmanın mərhələlərinin müddətlər və təsərrüfat subyektləri üzrə əlaqələndirilməsində ifadə edilir. Auditin dövrü planlaşdırılarkən həmin dövr ərzində auditor təsərrüfat subyektinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində dəyişiklikləri və aralıq auditor yoxlamalarının nəticələrini nəzərə almaqla, auditin keçirilməsi planında və proqramında vaxtında düzəliş etməlidir.

Auditin planlaşdırılmasının optimallıq prinsipi ondan ibarətdir ki, planlaşdırma prosesində auditor auditin ümumi planının və proqramının optimal variantının auditorun özünün müəyyən etdiyi meyarlar əsasında seçilməsinin mümkün olması üçün planlaşdırmanın variantlığını təmin etməlidir. Auditor auditin planlaşdırılmasını aşağıdakı əsas mərhələlərə ayırır:

- auditin ilkin planlaşdırılması;
- auditin ümumi planının hazırlanması və tərtib olunması;
- audit proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi.

Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən auditor təşkilatları və ya sərbəst auditorlar tərəfindən təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə)

hesabatının auditi planlaşdırılarkən tətbiq edilən normaların müəyyən olunması məqsədilə “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və BAS 300-“Planlaşdırılma” beynəlxalq audit standartına istinad edilir. Bu standartla auditin planlaşdırılmasının ilkin mərhələsi, auditin ümumi planının və proqramının hazırlanması prinsipləri və tərtib olunması qaydası müəyyən edilir.

Standartın tələbləri rəsmi auditor rəyinin hazırlanması nəzərdə tutulan auditin aparılmasında bütün auditorlar üçün məcburi, auditor rəyinin hazırlanması tələb olunmayan könüllü auditdə, habelə digər auditor xidmətlərinin göstərilməsində isə tövsiyyə xarakteri daşıyır. Konkret tapşırığın yerinə yetirilməsində bu standartın məcburi tələblərindən yayınma hallarında auditor bunu öz iş sənədlərində, habelə auditin və ya digər auditor xidmətlərini sifariş edən təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə təqdim etdiyi rəsmi hesabatda məcburi qaydada qeyd etməlidir.

Auditor auditin planının və proqramının hazırlanmasına başlayaraq təsərrüfat subyekti haqqında ilkin biliklərə, habelə keçirilmiş analitik prosedurların nəticələrinə əsaslanmalıdır. Bu zaman auditor təsərrüfat subyektinin daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini və nəzarət riskini qiymətləndirməli və bu məqsədlə kifayət qədər auditor sübutları toplanmalıdır. Auditor auditin planını və proqramını tərtib edərkən informasiyanın işlənilməsini, auditor prosedurlarının həcmi və xarakterini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verən metodları seçir.

Audit yoxlanması bir neçə mərhələni əhatə edir. Mərhələlər üzrə metodikaların fərqlənməsi şərtidir, çünki əsas mərhələlərin hər birində digərlərinə aid məsələlərə toxunulur. Belə ki, məsələn, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi haqqında hipotezanın qiymətləndirilməsi ilə yanaşı işlərin aparılmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur. Çünki, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi haqda hipotezanı təsdiq edən aspektlər eyni zamanda birmənalı olaraq təşkilatın idarə olunmasının effektivliyini xarakterizə edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, auditin planlaşdırılması, auditin keçirilməsinin ümumi prinsiplərinə uyğun surətdə auditor təşkilatı tərəfindən həyata

keçirilməlidir. Auditin ümumi prinsipləri ilə yanaşı aşağıdakı xüsusi prinsiplər də mövcuddur:

- a) planlaşdırmanın kompleksliliyi;
- b) planlaşdırmanın fasiləsizliyi;
- c) planlaşdırmanın optimallığı.

Planlaşdırmanın kompleksliliyi dedikdə, planlaşmanın bütün mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin və razılığının təmin olunması başa düşülür.

Planlaşdırmanın fasiləsizliyi dedikdə, auditorlar qrupu üçün əlavə tapşırıqların müəyyənəşdirilməsi və planlaşmanın mərhələlərinin təsdiq olunan müddətlərlə əlaqələndirilməsi başa düşülür. Auditin planlaşdırmanın optimallığı dedikdə planlaşmanın variantlığının təmin olunması başa düşülür.

Auditor təşkilatının auditin planlaşdırılması aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir:

- auditin əvvəlcədən planlaşdırılması;
- auditin ümumi planının hazırlanması və tərtib edilməsi;
- auditin proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi.

Ümumi planın və audit proqramının hazırlanmasına başlayan auditor təşkilatı iqtisadi subyekt haqqında bəzi məlumatlara malik olmalıdır. Auditin ümumi planı auditin güman edilən həcsdə işinin məntiqi təsvir və xarakteri, habelə iqtisadi subyektin xüsusiyyətləri deməkdir.

Vaxta görə xərclərin planlaşdırılması prosesində auditor aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- real əmək məsrəfləri;
- əvvəlki auditor yoxlaması zamanı vaxt məsrəflərinin hesablanması və onun cari hesablamalarla əlaqəsi;
- əhəmiyyətlik səviyyəsi.
- auditin risklərinin qiymətləndirilməsi.

Əgər auditor məqsədə uyğun hesab edərsə auditin planının və proqramının ayrı-ayrı müddəalarını təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi ilə razılaşdırma bilər. Bu

zaman auditor auditin ümumi planında və proqramında əks olunan üsulların və metodların seçilməsində müstəqildir, lakin o iş planına və proqrama uyğun olaraq öz işinin nəticələrinə görə tam məsuliyyət daşıyır.

Qabaqcadan planlaşdırma zamanı auditor müştərinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanış olmalı və əsaslandırılmış qərar çıxartmaq üçün zəruri olan ümumi informasiyalara malik olmalıdır. Daha konkret desək aşağıdakıları aşkara çıxartmaq lazımdır:

- müştərinin fəaliyyətinin özünəməxsusluğu;
- fəaliyyət göstərməyin sahə xüsusiyyətləri;
- təşkilati (idarəetmə) quruluşu;
- texnologiyaları, istehsalat, maliyyə və digər əlaqələr;
- törəmə və asılı təşkilatların mövcudluğu;
- hüquqi öhdəliklər;
- daxili nəzarət sistemi.

Yoxlamaları yüksək keyfiyyətlə və müəyyən olunmuş vaxtda başa çatdırmaq üçün qarşıdakı işlərin iki obyektiv planı tərtib olunmalıdır. Auditin bu cür diqqətlə hazırlanmasında məqsəd yoxlanılan informasiyaların həcmi, aparılma vaxtını, habelə yoxlamaya cəlb olunan auditor qrupunun tərkibini və sayını, auditor prosedurlarının siyahısını və onların tətbiq edilmə üsulunu və müəyyənləşdirmək, nəzarətin seçmə üsulunun tətbiq edilmə imkanını müəyyənləşdirmək məqsədilə müştərinin verməli olduğu informasiyanın tərkibi müəyyənləşdirməkdir.

Auditor fəaliyyətinin qaydalarına (standartlarına) uyğun olaraq auditin planlaşdırılmasını apararkən auditor yoxlamanın aparılması ilə bağlı olan əsas məsələləri məktub-öhdəlik yazılana və auditin aparılmasına dair müqavilə bağlanana qədər müştəri ilə razılaşdırılmalıdır. Ona görə də əvvəlcədən olan (təxmini) planlaşdırma hələ auditin həcmi müəyyən edilməsi mərhələsində yeni auditorun müştərinin müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanışlıq və ona daxili və xarici faktorların təsiri qiymətləndirilərkən həyata keçirilir. Bu zaman

auditor müəssisənin rəhbəri və mütəxəssisləri ilə söhbətlər apararkən istehsalat yerləşən binalara maddi dəyərlilər yerləşən binalara baxış keçirərkən, hesabatlar nəzərdən keçirilərkən, təsdiqedicilər sənədlərə, vergi orqanlarının toxlama materialları ilə tanış olarkən ona lazım olan informasiyaları əldə etməlidir. Belə hesab edirik ki, informasiyaların alınması haqda yuxarıda sadalananlarla razılaşmaq olar. Lakin bununla yanaşı, auditor ilk növbədə müştərinin hüquqi sənədləri ilə tanış olmalıdır.

Maliyyə (mühasibat) hesabatlarının auditi zamanı auditor tərəfindən bütün əhəmiyyətli səhvlərin aşkar edilməsi mümkün deyil. Ona görə də auditor riski mövcuddur. Auditor tərəfindən bütün audit prosedurlarına əməl edilməklə şərtsiz müsbət rəy verildiyi zaman maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvlərin mövcud olması auditor riskinə gətirib çıxarır. Auditor riski - sifarişçi təsərrüfat subyekti audit başa çatdıqdan sonra auditor tərəfindən mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditi nəticəsində aşkar edilən əhəmiyyətli səhvləri (xətalrı) öz öhdəsinə götürərək müsbət auditor rəyinin verilməsidir.

Auditor riski auditorun hesabatların yoxlanması zamanı subyektiv hərəkəti ilə əlaqədardır. Onun ölçüsü (həcmi) daimi sıfırla vahid arasında olur. Auditor riskinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı iki əsas metodu mövcuddur:

1. Qiymətləndirmə metodu.
2. Miqdar metodu.

Qiymətləndirmə metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu halda öz təcrübəsindən və müştərinin biliyindən, müəssisə aparatının əməkdaşları ilə aparılan söhbətlərə əsasən auditor riskini müəyyənləşdirir. Miqdar metodu auditor riskinin müxtəlif faktor modelinin miqdar hesablamasını nəzərdə tutur. Bu modelə auditin planlaşdırmasının əsası kimi də baxmaq olar.

Auditor riski təsərrüfat daxili, nəzarət və aşkar etməmək risklərinin məcmusudur. Auditor riskinin modeli beynəlxalq təcrübədə aşağıdakı formada qəbul edilmişdir:

$$MAR = TR \times NR \times AR$$

Burada, MAR – məğbul auditor riski; TR – təsərrüfat daxili risk; NR –

nəzarət riski; AR – aşkar etməmək riski.

Məqbul auditor riski - audit başa çatdıqdan və şərtsiz müsəət auditor rəyi verildikdən sonra maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvlərin mövcud ola bilməsinin auditor tərəfindən etiraf edilməsinin hədd ölçüsüdür.

Riskin səviyyəsi 0-la 100 % arasındakı diapazonla ölçülür. 0- tam əmin olmaq, 100 %- isə qətiyyən əmin olmamaq deməkdir. Risk əsasən auditin planlaşdırılması və auditor sübutlarının toplanmasının təşkil edilməsi zamanı meydana çıxır. Auditor riskinin modelini təşkil edən risklər bir-biri ilə əlaqədar (mütənasib və ya qeyri-mütənasib) olmaqla, auditin planlaşdırılması və aparılmasında vəhdət təşkil edir.

Auditor riskinin modelindən görüldüyü kimi, təsərrüfatdaxili, nəzarət və aşkar etməmək riskləri bir-biri ilə çıx əlaqədardır. Əgər təsərrüfatdaxili risklə aşkar etməmək riski arasındakı asılılığı, həmçinin auditor sübutunun planlaşdırılmış miqdarını nəzərə alsaq, onda təsərrüfatdaxili risk aşkar etməmək riskinə tərs, auditor sübutlarının miqdarına isə düz mütənasibdir. Məsələn, auditor rəy verir ki, əgər əlverişsiz iqtisadi şəraitlə əlaqədar olaraq sifarişçinin müştəriləri müflisləşdiyinə görə debitor borcları üzrə təsərrüfatdaxili riskləri yüksək, aşkar etməmək riski aşağı olarsa, onda auditor sübutlarının toplanmasının planlaşdırılacaq miqdarı (təsərrüfatdaxili nəzarət riski nəzərə alınmadan) çox olmalıdır.

Təsərrüfatdaxili risk nəzarət riski ilə də sıx əlaqədardır. Təsərrüfatdaxili və nəzarət risklərinin miqdarı aşkar etməmək riskinə və auditor sübutlarının toplanmasına təsir etdiyi kimi, onlar da təsərrüfatdaxili və nəzarət risklərinin miqdarına həmin qaydada təsir edir. Təsərrüfatdaxili risklə nəzarət riski arasındakı əlaqə təsərrüfat daxili nəzarət sisteminin uçotundan sonra səhvlərin ehtimal edilməsi kimi, təsərrüfatdaxili risk ayrılıqda götürüldükdə isə, bu təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin uçotuna qədər ehtimal edilən səhvlər kimi təsəvvür edilir.

Təsərrüfatdaxili riskin auditor riski modelinə daxil edilməsi auditin ən mühüm aspektlərindən biridir. Bu, auditorlara maliyyə (mühasibat) hesabatının

hansı bölmələrində səhvlərin çox və ya az olması ehtimalını müəyyən etməyə güman yaradır. Həmin məlumatlar toplanacaq auditor sübutlarının ümumi miqdarını müəyyən etməyə, həmçinin auditin ayrı-ayrı seqmentləri (və ya mərhələləri) üzrə sübutların toplanmasında auditora öz fəaliyyətini düzgün qurmağa imkan verir.

Maliyyə (mühasibat) hesabatlarının təhrif olunmasına gətirib çıxaran səhvlərin buraxılması üzrə həmişə risklər mövcud olur. Səhvlər qəsdən və ya bilmədən ola bilər və onlar hesablar üzrə qalıqlara təsir edə bilər. Təsərrüfatdaxili risk bir halda aşağı, digər halda isə daha yüksək ola bilər.

Təsərrüfatdaxili və nəzarət riskləri əksinə, aşkar etməmək riskinə mütənasib olarsa, onda nəzarət riski ilə toplanacaq auditor sübutunun miqdarı arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Məsələn, əgər auditor təsərrüfatdaxili nəzarət riskinin səmərəliliyi barədə nəticəyə gələrsə, onda aşkar etməmək riskinin səviyyəsi yüksələ bilər, auditor sübutlarının miqdarı isə azala bilər. Bu halda təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin səmərəli olması, maliyyə (mühasibat) hesabatlarındakı səhvlərin ehtimalını azaldır, auditor isə aşkar etməmək riskinin səviyyəsini bir o qədər yüksəldə bilər.

Aşkar etməmək riski, başqa sözlə desək, auditorun təsərrüfatdaxili nəzarət sistemində əhəmiyyətli səhvlərin aşkar edilə bilməyəcəyini güman edərək, maliyyə hesabatlarında olan həmin səhvləri aşkar etməyi öz öhdəsinə götürməsidir. Aşkar etməmək riski auditor riskinin modelinə daxil olan qalan üç risk üzrə hesablanır.

Aşkar etməmək riski auditorun toplanmasını planlaşdırdığı sübutların toplanacaq miqdarını müəyyən edir. Aşkar etməmək riskinin səviyyəsi aşağı olduqda, auditor sübutlarının kifayət qədər olmamasına görə auditor səhvlərin aşkar edilməməsi riskini öz öhdəsinə götürməyə razılaşmır, çünki bu halda çoxlu miqdarda auditor sübutlarının toplanması vacibdir. Nə vaxt ki, auditor öz öhdəsinə böyük risk götürür, onda auditor sübutlarının toplanması az tələb olunur.

Auditor, auditor yoxlamasının gedişində mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemini araşdırmalı və onlara qiymət verməlidir. Daxili nəzarət sistemi təsərrüfat

fəaliyyətini qaydaya salmaq üçün iqtisadi subyektin rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunan metodika və prosedurların məcmuğunu səciyyələndirir. Daxili nəzarət sistemi özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- qanunvericilik tələblərinin gözlənilməsi;
- mühasibat uçotu sənədləşməsinin tamlığı və dəqiqliyi;
- mühasibat hesabatlarının vaxtında hazırlanması;
- səhvlərin və saxtalaşdırmaların aradan qaldırılması;
- əmr və sərəncamların icrası;
- müəssisə əmlakının mühafizəsinin təmin olunması.

Daxili nəzarət sistemini yoxlayan zaman auditor, onun səmərəliliyini müəyyənləşdirsə, onda müştərinin informasiyasına kifayət dərəcədə etibar etmək və auditor işinin həcmnin ixtisar etmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq auditor aşağıdakıları müəyyənləşdirmək məqsədi ilə mühasibat uçotu və daxili nəzarət sisteminin yoxlamasını aparır:

1. Əməliyyatların mövcudluğunu (əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün icazə səlahiyyəti çatan şəxs tərəfindən verilmişdir).
2. Qeydlərin tamlığını (baş verən bütün əməliyyatlar qeydlərdə öz əksini tapmışdır)
3. Qiymətləndirməni (əməliyyatlar düzgün qiymətləndirilmişdir)
4. Hesablaşmaların və köçürmələrin dürüstlüyünü (əməliyyatlar əsasında düzgün köçürmələr aparılmış, qeydlər uçot kitablarında qeydə alınmış, yekun dürüst hesablanmışdır).

Bundan başqa, auditor daxili nəzarət sisteminin quruluşunu qiymətləndirmək üçün həmin kommersiya təşkilatında rəhbərliyin iş sistemi, idarəetmənin təşkilat strukturu, hüquq və vəzifələrin qulluqçuların nəzərinə çatdırılması, rəhbərlik tərəfindən istifadə olunana nəzarət metodları, daxili auditin funksiyaları və kadr siyasəti ilə tanış olmalıdır. Auditor, daxili nəzarət sisteminin bütün sadalanan elementini tətqiq etməlidir. Bu zaman iqtisadi subyektin ölçüsü daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydın məsələdir ki, kiçik müəssisələrdə vəzifə

bölgüsü prinsipinin gözlənilməsi böyük çətinlik törədir və buna görə daxili auditor ştatı açmaq məqsədə uyğun hesab edilmir.

1.2. Auditor sübutlarının toplanmasının metodiki problemləri.

Auditor rəyi - auditorun (auditor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq edilmiş, audit aparılan təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən və bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları. Habelə məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir.

Yoxlamanın maliyyə məlumatları barədə fikrini müəyyənləşdirmək üçün auditor sübutları əsasında əldə edilmiş nəticələr auditor tərəfindən təhlil edilir və qiymətləndirilir. Auditin yekununda yoxlanılan hesabatlar haqqında aydın yazılı fikri özündə əks etdirən auditor rəyi tərtib edilir.

Auditor öz nəticələrini əsaslandırmaq üçün müstəqil prosedurlar əsasında kifayət qədər auditor sübutları əldə etməlidir. Audit olunan bütün obyektlər üzrə auditor sübutlarının hazırlanması auditorun əsas işi hesab olunur. Auditor yoxlaması zamanı toplanmış auditor sübutları obyektiv auditor rəyinin tərtib edilməsinə imkan verməlidir. Bu ilk növbədə uçot obyektlərinin vəziyyəti haqqında auditor rəyinin tərtib edilməsində informasiyanın əsas rol oynaması ilə bağlıdır. Auditor sübutlarının əldə olunması auditor tərəfindən auditor rəyinin əsaslandığı nəticənin tərtib edilməsi üçün zəruri olan informasiyanın toplanmasıdır.

Yoxlamanın maliyyə məlumatları barədə fikrini müəyyənləşdirmək üçün auditor sübutları əsasında əldə edilmiş nəticələr auditor tərəfindən təhlil edilir və qiymətləndirilir. Auditin yekununda yoxlanılan hesabatlar haqqında aydın yazılı fikri özündə əks etdirən auditor rəyi tərtib edilir.

Auditor öz nəticələrini əsaslandırmaq üçün müstəqil prosedurlar əsasında kifayət qədər auditor sübutları əldə etməlidir. Audit olunan bütün obyektlər üzrə

auditor sübutlarının hazırlanması auditorun əsas işi hesab olunur. Toplanmış auditor yoxlaması zamanı obyektiv auditor rəyinin tərtib edilməsinə imkan verməlidir. Bu ilk növbədə uçot obyektlərinin vəziyyəti haqqında auditor rəyinin tərtib edilməsində informasiyanın əsas rol oynaması ilə bağlıdır. Auditor sübutlarının əldə olunması auditor tərəfindən auditor rəyinin əsaslandığı nəticənin tərtib edilməsi üçün zəruri olan informasiyanın toplanmasıdır. Auditor sübutlarının mahiyyəti, onların toplanması və istifadə olunması qaydaları BAS 500 “Auditor sübutları” standartında əks etdirilmişdir.

Auditor tərəfindən yoxlama aparılarkən aşkar edilmiş, pozuntular və kənarlaşmalar ayrıca həll kimi qeyd olunur və onlar auditor rəyi tərtib olunanadək aradan qaldırılır. Belə halda da şərti müsbət rəy verilə bilər. Bunun üçün auditor qeyd edir ki, maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri, onlarda aşkar olunmuş kənarlaşmaların müvafiq tarixə (auditor rəyinin tərtib olunduğu tarixdən əvvəl) aradan qaldırılması nəzərə alınmaqla düzgündür.

Auditor təşkilatı mühasibat hesabatları haqqında auditor qərarı imzalanan tarixdən sonra baş verən hadisələrə görə məsuliyyət daşımır. Belə bir məsuliyyət iqtisadi subyektin rəhbərinə aiddir. Ümumiyyətlə, belə hadisələr mühasibat hesabatlarına ciddi təsir göstərə bilərsə, auditor təşkilatı iqtisadi subyektin rəhbərliyi ilə baş qaldıran problemi müzakirə etməlidir. Daha sonra hesabatda müvafiq dəyişikliklər aparılmalıdır.

Auditin nəticələri üzrə təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə auditorun yazılı məlumatı auditor fəaliyyətinin reqlamentləşdirilməsi üçün hazırlanır. Məcburi auditin bütün hallarında auditor auditin nəticələri üzrə yoxlanılan təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə (mülkiyyətçisinə) auditorun yazılı məlumatını (hesabatını) hazırlanmağa və sahibinə təqdim etməyə borcludurlar. Auditor təşkilatları auditin həyata keçirilməsi gedişatında aralıq məlumat hazırlayıb şifahi və ya yazılı şəkildə verə bilərlər.

Auditorun yazılı məlumatında olan informasiyalar aydın, qısa, məzmunlu və dəqiq olmalıdır. Auditorun yazılı məlumatında məcburi qaydada göstərilməlidir ki,

edilən qeydlərdən hansı əhəmiyyətliyə. Auditorun yazılı məlumatı ən azı iki nüsxədə tərtib edilir. Bu yazılı məlumatın bir nüsxəsi, imza etdirməklə, təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə verilir, ikinci nüsxə auditor təşkilatının ixtiyarında qalır və auditorun iş sənədlərinə əlavə edilir. Auditorun yazılı məlumatının son variantının məzmunu ilə onu alan şəxsin razılaşması bu sənədin alınmasından imtina üçün əsas ola bilməz. Auditorun yazılı məlumatı məxfi sənəddir. Azərbaycan Respublikası-nın qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, onda olan məlumatlar auditor təşkilatı, onun əməkdaşları, yaxud müstəqil işləyən sərbəst auditor tərəfindən yayıla bilməz.

Auditin yekunları üzrə ümumi nəticələr və tövsiyələr çıxarılmalıdır. Əgər yoxlanılan təşkilat auditorların qeydlərinin yekunları üzrə mühasibat uçotu məlumatlarında düzəliş etmişdirsə, aparılan dəyişikliklərə qiymət vermək və həmin dəyişikliklərin mühasibat uçotunun aparılmasının düzgünlüyünə və mühasibat hesabatlarının dürüstliyinə təsiri haqqında nəticə çıxarmaq lazımdır. Əgər auditorun fikrinə görə düzəliş etmək lazımdırsa, yoxlanılan təsərrüfat subyektinin nümayəndələri isə bununla razı deyilsə, bütün bu əhəmiyyətli vəziyyətlər barəsində auditorun fikrini qeyd etmək lazımdır.

1.3. Analitik prosedurların iqtisadi məzmunu və tətbiqi mərhələləri.

Analitik prosedurların - maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin öyrənilməsi və müqayisəsi yolu ilə aralıq və son nəticələrin qiymətləndirilməsi metodlarıdır. Auditor sübutlarının əldə edilməsi zamanı həmin prosedurlardan istifadə olunur. Analitik prosedurlar auditor tərəfindən əldə edilmiş informasiyaların təhlilini və qiymətləndirməsini, mühasibat uçotunda qeyri-adi və ya düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyəti faktlarını, eləcə də səhlərin və təhriflərin səbəblərini müəyyən etmək məqsədi ilə mühüm maliyyə və iqtisadi göstəricilərin tətqiq edilməsini əks etdirir.

Analitik prosedurları yerinə yetirərkən müxtəlif metodlardan – sadə müqayisə, statistik metodlardan istifadə əsasında aparılan kompleks təhlil

metodundan istifadə olunur. Eyni zamanda analitik prosedurlar konsolidə edilmiş mühasibat (maliyyə) hesabatlarına, struktur bölmələr üzrə, onların filialları, eləcə də maliyyə informasiyalarının konkret elementləri üzrə tətbiq edilə bilər.

Analitik prosedurların əsas mahiyyəti BAS 520-“Analitik prosedurlar” adlı standartda verilmişdir. Bu standart maliyyə informasiyasının, onların elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin (məsələn, satışın həcmi və ümumi gəlir, maliyyə və qeyri maliyyə xarakterli informasiya arasında) nəzərdən keçirilməsini və müqayisəsini səciyyələndirir. Hər bir auditor analitik prosedurların mahiyyətini başa düşməlidir. Belə ki, başdanbaşa sənədli yoxlama ilə müqayisədə analitik prosedurlar daha tez və ucuz başa gəlir. Auditor tərəfindən analitik prosedurların, metodların və onların tətbiqi dairəsinin seçilməsi auditorun təcrübəsi ilə müəyyənləşir.

Analitik prosedurlar digər auditor prosedurlarının xarakterinin və həcmnin planlaşdırılması zamanı auditora kömək məqsədi ilə istifadə olunmalıdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatının mühüm mövqeləri üçün aşkar etməmək riskinin azaldılması nöqteyi-nəzərindən testlərlə müqayisədə təsdiqləyici prosedurlardan istifadə daha səmərəlidir. Analitik prosedurlar uçotun tamlığının yoxlanması üçün istifadə olunur. Əsas analitik nisbətlər mütləq təhlil edilməlidir. Bu təhlil əsasında təşkilatda müxtəlif dövrlər ərzində həmin nisbətlərin dəyişmə meyli müəyyən oluna bilər.

Auditor tərəfindən analitik prosedurların, onların tətbiqi metodlarının seçilməsi auditorun peşə təcrübəsi ilə müəyyən olunur. Planlaşdırma mərhələsində auditor prosedurları təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin başa düşülməsi və potensial risk sahəsinin müəyyən edilməsində auditora kömək edir. Auditin planlaşdırılması prosesində analitik prosedurların yerinə yetirilməsi sifarişçinin biznesi ilə bağlı məlumatlı olmadığı aspektləri aşkar etməyə, digər auditor prosedurlarının xarakterinin. Aparılma vaxtının müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Auditin planlaşdırılması zamanı analitik prosedurlar maliyyə və qeyri maliyyə informasiyalarına (məsələn, satışın həcmi, satış üçün məkan və satılmış malların

həcmi arasında əlaqə) əsaslanır. Bu mərhələdə düzgün təşkil edilmiş qabaqcadan müşahidə auditor sifarişçinin fəaliyyəti ilə daha müfəssəl tanış olmağa imkan verir. Nəzarətin digər vasitələri uzlaşdırıldıqda analitik prosedurlar dürüst auditor sübutlarını əldə etməyə imkan verir.

Analitik prosedurların növləri, davamiyyəti və həvmi daxili nəzarət sisteminin qeyri səmərəliliyi riskinin, auditor riskinin və aşkar etməmək riskinin qiymətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Göstəricilər arasında əlaqənin mövcudluğu və onların tətqiqi uçot sistemi ilə işlənən məlumatların tamlığı, dürüstlüyü, həqiqiliyi və qanuniliyi ilə bağlı auditor sübutlarını formalaşdırır.

Auditor auditin zəruri obyektivliyini təmin etmək üçün hansı prosedurlardan istifadə edilməsini müəyyən etməli və aşağıdakı suallara cavab almalıdır: Hansı məlumatlar şübhə doğurur və uçot sistemində sifarişçinin maliyyə hesabatının tərtib edilməsi metodikasını şərtləndirən hansı səhvlər və pozuntular mümkündür. Auditor analitik prosedurların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan informasiyanın əldə olunması və onların dürüstlüyünə əmin olmalıdır. O, analitik prosedurlardan analitik sübutlar mənbəyi kimi istifadə edə bilər. Lakin bu zaman aşağıdakı amillər nəzərdən keçirilməlidir:

- analitik prosedurların obyektivliyi və onların nəticələrinə inamın dərəcəsi
- müəssisənin xüsusiyyətləri və informasiyanın parçalanması dərəcəsi
- maliyyə informasiyalarının (smetaların), qeyri-maliyyə xarakterli informasiyaların əldə olunma imkanları;
- əldə olunması mümkün olan informasiyanın keyfiyyəti
- informasiyanın müqayisəliyi

Analitik prosedurların növləri və həcmi daxili nəzarət sisteminin səmərəli olmaması riskinin qiymətləndirilməsindən və auditor riskinin, eyni zamanda aşkar etməmək riskinin əhəmiyyətliliyindən birbaşa asılıdır. Analitik prosedurların tətbiqi məlumatlar arasında əlaqələrin mövcudluğunua əsaslanır Həmin əlaqələrin

mövcudluğu və tətqiq edilməsi uçot sistemində işlənən informasiyanın tamlığı, dürüstlüyü, həqiqiliyi və qanuniliyi ilə bağlı auditor sübutlarını təmin edir.

Auditor konkret mühasibat sənədi (məqsəd) üzrə əminliyin əldə olunması üsulu haqqında qərar qəbul edərkən nəzərə almalıdır ki, auditor yoxlamalarının digər prosedurları kimi analitik prosedurların da eyni zamanda digər mühasibat sənədlərinə aidiyyatı ola bilər. Auditor auditin son mərhələsində - bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının analitik prosedurlarını məzmununun sifarişçinin biznesinin xarakterinə uyğunluğu haqda tam nəticə formalaşdırdıqda yerinə yetirməlidir. Belə prosedurların köməkliyi ilə alınmış nəticələr mühasibat (maliyyə) hesabatlarının ayrı-ayrı hissələri ilə elementlərinin audit zamanı formalaşdırılmış nəticələrin təsdiq edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının dürüstlüyü haqda son nəticəyə gəlməyə imkan verir.

II Fəsil. Maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün auditor yoxlanmasının əsas mərhələləri və metodikası

2.1. Maliyyə hesabatlarının auditində analitik prosedurlardan istifadə qaydası

İqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində hər bir təsərrüfat subyekti kənar iqtisadi əlaqələrini müstəqil surətdə qurmalı, kənar partnyorlarla qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirməlidir. Belə bir şəraitdə partnyorların maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi, işgüzar əməkdaşlıq variantlarının optimallığının müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Auditdə maliyyə təhlilinin köməyi ilə tərəf-müqabillərin maliyyə hesabatlarını öyrənərək iqtisadi əməkdaşlığın variantları üzrə tövsiyələr işləyib hazırlana bilər.

Kənar auditdə maliyyə təhlili, əsasən mülkiyyətçilər, səhmdarlar və investorların mənafeyinə uyğun olmalıdır. Aparılan audit yoxlama və ekspertiza işlərinin əhəmiyyəti yalnız müəssisənin maliyyə nəticələrinin və hesabatlarının dəqiqliyini, uçot siyasətinin müasir qanunvericiliyə uyğunluğunu, vergitutmanın optimallığını qiymətləndirməkdə deyil, eyni zamanda idarəetmədə ilk növbədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə dair mövcud informasiyaları öyrənmək və investorların marağını təmin edən informasiyalar əldə etməkdən ibarətdir. Maliyyə təhlili vasitəsilə onlar bilavasitə müəssisənin inkişaf dinamikası haqqında aşağıdakıları əldə edə bilərlər: məhsul istehsalının artımı, maliyyə sabitliyi, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində tənəzzülün mövcudluğu, kapitalın strukturu, investisiya riski və onun audit yoxlamaları aparılan müəssisədə səviyyəsinin oxşar müəssisələrlə müqayisəsi. Müəssisənin müdiriyyətinə istehsalın və məhsul (əmtəə) satışının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, mənfəətin amillərini, ziyanın azaldılmasını müəyyən edə bilən təhlil daha vacibdir.

Digər tərəfdən audit təşkilatının qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq maliyyə təhlili bir alət kimi auditorun dəlil-sübutlarının əldə edilməsi vasitəsi, maliyyə menecmentinin isə bu və ya digər maliyyə məsələsində qərar qəbul etməsi üçün xidmət elementi ola bilər. Maliyyə təhlili auditor dəlil-sübutlarının metod və

vasitəsi kimi analitik prosedurlara əsaslanır. Onların köməyi ilə auditorun nətiə və rəyinin əsaslandığı dəlillər toplanır. Hesabat göstəricilərinin dəqiqliyi haqqında qərar onların analitik tutuşdurulması, müqayisəsi və digər başqa üsullar əsasında qəbul edilir. Bu halda maliyyə təhlilinin əsas məqsədi müəssisənin fəaliyyəti üçün xarakterik olmayan vəziyyətləri aşkar etməkdən, mühasibat hesabatlarının tərtibində məntiqi və hesab xətalalarını, təhriflərini aşkar etməkdən, onların biddiliyini və maliyyə göstəricilərinin düzgünlüyünə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Bir çox hallarda auditordan müəssisənin inkişafı üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasının məqsədəuyğunluğu haqqında mülahizə yürütməsi, onların haradan əldə edilməsinə dair tövsiyə verməsi gözlənilir. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin inkişafı, daxili və xarici bazarda onun rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi üçün məhsul buraxılışının texnika və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, yeni texnikanın, qabaqcıl kənar təcrübənin tətbiq edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bütün bunlar əlavə maliyyə resursları tələb edir. Müəssisənin gələcək inkişafı problemləri həmişə maliyyə menecerinin və sahibkarın diqqət mərkəzində olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri maliyyə resurslarının sərbəst yerləşməsinə və hərəkətini təmin edir. Bu zaman müxtəlif fondlar, kreditlər, sığorta şirkətləri, broker kontorları aktiv fəaliyyət göstərir, müəssisənin perspektiv inkişafını təmin etmək məqsədilə xarici kapitalı cəlb etmək üçün böyük imkanlar yaranır. Auditdə maliyyə təhlili maliyyənin əlavə mənbələrinin optimal variantlarını və onların cəlb edilməsi üsullarını müəyyənləşdirməlidir.

Auditdə maliyyə təhlili mühasibat balansının göstəricilərinə, mənfəət və zərər haqqındakı məlumatlara və digər maliyyə hesabatlarının bazasına əsaslanır. Auditdə maliyyə təhlilinin əsas mahiyyəti maliyyə resursları və onların fasiləsiz hərəkətini təhlil etməkdir. Auditdə maliyyə təhlilinin iqtisadi məzmunu və əsas məqsədi isə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən və təsərrüfatçılığın səmərəliliyini yüksəltmək üçün onun imkanlarını aşkar etməkdən ibarətdir. Auditdə maliyyə təhlili aşağıdakı məqsədlər üçün aparıla bilər: müəssisənin optimal

maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsi, əlavə investisiyaların tələb edilməsi perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, tərəf-müqabillərin maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi. Lakin, kənar və daxili auditdə, həmçinin onun digər təşkilati formalarında və məqsədli təyinatında maliyyə təhlilinin aparılması əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Təsərrüfatdaxili audit sistemində maliyyə təhlili resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, ehtiyatların aşkar edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, istehsal və satışın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi məqsədlərini güdür. Onun köməyi ilə istehsal və tədarükün ritmliliyi, məhsulun keyfiyyət və çeşid göstəriciləri, əməyin texnika ilə təbii təchizatı, fondla silahlanma, fondverimi, müəssisənin işini səciyyələndirən, zavoddaxili idarəetmə üçün sərfəli olan digər göstəricilər öyrənilir və qiymətləndirilir. Eyni zamanda təsərrüfatda mümkün sui-istifadə hallarını aşkar etmək üçün hasilatın, hazır məhsulun mədaxili, digər əmtəə-material qiymətlilərinin haqqının ödənilməsi, onların daxil olması, hesablaşma və valyuta hesablarından pul vəsaitlərinin əldə edilməsi ilə onların kassaya mədaxili göstəriciləri müqayisə olunur. Bütün bunlar menecerin tapşırığı ilə müəssisənin mənafeyinə uyğun həyata keçirilir.

Auditdə maliyyə təhlili, maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə nəzarəti, müəssisənin iqtisadi-maliyyə potensialının qiymətləndirilməsini, onun maliyyə sabilliyini, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin yeni mənbələrinin aşkar olunmasını təmin etməlidir. Maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi yollarını əsaslandırmaq, onlardan istifadənin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, sabitliyinə təsirini, onların ödəniş qabiliyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Maliyyə təhlili maliyyə menecmentinin elementi kimi audit yoxlamalarının nəticələri üzrə tövsiyələrin hazırlanması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu qəbildən olan tövsiyələr müəssisənin maliyyə sabilliyinin dərəcəsini müəyyənləşdirməyə, işgüzar fəallığın və sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyini, onun artırılması imkanlarını qiymətləndirməyə əsas yaradır. Müəssisənin vəziyyətinin maliyyə təhlilinə ciddi ehtiyacın olması elə ilkin audit zamanı yaranır. Auditor BAS 300-

“Planlaşdırılma” beynəlxalq audit standartına uyğun olaraq nəzarətin həyata keçirilməsinin gedişində iqtisadi subyektin, əsasən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanış olmaq üçün, təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən kənar və daxili amillər haqqında informasiyaya malik olmalıdır. Auditor müəssisənin malik olduğu kapitalın strukturu, rentabellik səviyyəsi, mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası və dinamikası, heyətin əmək haqqının formalaşması prinsipləri ilə tanış olmalıdır. Auditdə maliyyə təhlili əlavə bir xidmət növü kimi və eyni zamanda audit fəaliyyətini zənginləşdirən bir amil kimi beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməlidir. Auditor yoxlama-ekspertizasının gedişində maliyyə hesabatlarının təhlili nəticəsində alına biləcək yekunların təsnifatı və istifadəsinə aid informasiyaları toplamaq məqsədilə sorğu və digər prosedurlar keçirməli, onları proqnoz göstəricilər və keçmiş dövrlərin məlumatları ilə müqayisə etməli, maliyyə hesabatlarının müxtəlif elementlərinin nisbətini, onların yekun nəticələrə təsirini öyrənməlidir. Bundan başqa, auditor hesabatın tərtib olunduğu tarixdən sonra mühasibat balansında, mənfəət, zərər haqqında hesabatda və digər hesabat formalarında baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan hadisələr haqqında informasiyaları öyrənməli və təhlil etməlidir.

Auditdə maliyyə təhlilinin nəticələri üzrə yekunlar, rəylər xidmət növü kimi qiymətləndirici nəticələrin alınmasına kömək edən təhlil metodlarını göstərməklə sənədlər əsasında rəsmləşdirilməlidir. Əgər onlardan eyni zamanda mühasibat hesabatlarının dolğunluğunu və reallığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunursa, təhlilin nəticələri auditorda şübhə doğursa o, təhlilin informasiya bazasının dəyişdirilməsinin zəruriliyi barədə təklif verməli, yaxud hesabatların doğruluğunu - reallığını təsdiq etməkdən imtina etməlidir. Bu cür maliyyə təhlilinə dair auditorun tərtib etdiyi hesabat Beynəlxalq auditin standartlarının tələblərinə uyğun hazırlanır.

Auditdə investisiya təhlili perspektiv üçün müəssisənin vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər. Bu da ilk növbədə onun mülkiyyətçilərini və işçi heyətini maraqlandırır. Digər tərəfdən, öz inkişafını investisiyalaşdırmaq imkanı təşkilatın maliyyə sağlamlığının, investorların ona

inamının göstəricisidir. Bu imkanların təcrübədə həyata keçirilməsini maliyyə təhlilinə cəlb etmək auditorun bilavasitə vəzifəsidir.

Maliyyə təhlili bu və ya digər formada auditin obyekt və təyinatı üzrə bütün növlərində vardır. Məlumdur ki, audit tədqiqatları obyektlərinə görə ümumi, bank, dövlət audit, sığorta təşkilatlarının, bircaların, investisiya təsisatlarının və büdcədən kənar fondların audit, təyinatına görə isə maliyyə hesabatlarının, vergi, qiymət, idarəetmənin (istehsalın) audit və auditin xüsusi növlərindən (iqtisadi, əməliyyat və s.) ibarətdir. Onların hər birində müvafiq məsrəflər, onların istifadəsinin nəticələri, gəlir və xərclər, onların ödənilməsi və ya istifadəsi tədqiq olunur.

Fəaliyyət obyektləri üzrə auditdə əsas maliyyə göstəricilərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri üstün əhəmiyyət kəsb edir. Burada hesablaşma palatasının apardığı yoxlamalardan ibarət olan dövlət audit müəyyən əlahiddəlik təşkil edir. Bu yoxlamalar universal xarakter kəsb edir, lakin burada da hər bir təşkilatın maliyyəsinin spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır, onun maliyyə vəziyyəti dəqiq təhlilə cəlb olunmalıdır.

Təyinatından asılı olaraq audit maliyyə təhlilinin müxtəlif dərəcəli elementlərinə malik ola bilər. Maliyyə hesabatlarının auditində bu, özünü tam şəkildə göstərir. Vergi auditində maliyyə təhlilindən vergi tutulan göstəricilərin düzgün hesablanması, vergilərin hesablanması və ödənilməsinin tamlığını, vergi siyasətinin gözlənilməsini yoxlamaq üçün istifadə edilir.

Qiymət audit sifarişə qoyulan qiymətlərin əsaslılığını və ya müəyyən konkret məqsəd üçün büdcə təsisatlarının kəmiyyətini yoxlamaqdan ibarətdir. Burada maliyyə təhlilindən məhdud şəkildə istifadə olunur, lakin yol verilən məsrəflərin kəmiyyəti, mənfəət və rentabellik, qiymətlərin optimallığı haqqında auditorun mülahizələri şübhəsiz maraq kəsb edir.

İdarəetmə audit daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müəssisənin təşkili və idarə edilməsinin, onun əsas fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətlərinin yoxlanılmasından, təkmilləşdirilməsindən, istehsalın və maliyyə qoyuluşlarının effektivliyini,

qənaət vasitələrinin səmərəli istifadəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. İdarəetmə auditinə təşkilatın maliyyəsini idarəetmənin qiymətləndirilməsi də daxil edilməlidir ki, bu da maliyyə təhlili aparılmadan qeyri-mümkündür.

Xüsusi audit (iqtisadi, əməliyyat, müəyyən tələblərə uyğunluğa görə audit və b.) kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin konkret aspektlərini, müəyyən prosedurları, norma və qaydaları gözləməyi yoxlamaqdan ibarətdir. O, bu və ya digər tədbirin yerinə yetirilməsinin nə dərəcədə real olduğunu, idarə edənlərin fəaliyyətinin qanuniliyini, düzgünlüyünü, səmərəliliyini, məqsədli maliyyələşdirmə mənbələrinin təyinatı üzrə istifadə olunduğunu sübut etmək üçün həyata keçirilir. Bu tərkib elementlərinin hər birində tədqiq və təhlil edilməli maliyyə aspektlərinin mövcud olduğunu görmək çətin deyildir.

Auditorun apardığı maliyyə təhlili nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin bu və ya digər formasının seçilməsi təşkilatın və yoxlamanın nəticələrinin ümumiləşdirilməsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Çünki, bu, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlilinin gedişində aşkar olunmuş faktların və hadisələrin yekun arayışında məntiqi, ardıcıl əks olunmasının səmərəli vasitəsidir. Təhlilin metodikasının düzgün seçilməsi əldə edilmiş nəticə və rəylərin əsaslılığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Auditor fəaliyyətində iqtisadi təhlilin bütün əsas metodlarından istifadə etmək mümkündür. Burada müxtəlif məqsədlərlə üfqi, şaquli və trend təhlili, hesabatların mütləq göstəricilərinin təhlili, əməliyyatların maliyyə təhlili tətbiq oluna bilər. Mühasibat hesabatları formalarının üfqi və şaquli təhlili maliyyə resurslarının, məsrəflərin, gəlirlərin, xərclərin və müəssisənin maliyyə nəticələrinin struktur və dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. Trend təhlili nisbi artım sürətini və artımı eyni zamanda, bir sıra illər ərzində göstəricilərin bazis ili ilə müqayisədə aşağı düşməsinə öyrənmək üçün, yəni dinamika sıralarını tədqiq etmək üçün tətbiq olunur.

Maliyyə təhlilinin bütün növlərində nisbi kəmiyyətlərdən və göstəricilərdən geniş istifadə edilir. Onlar öyrənilən hadisənin kəmiyyətinin digər hər hansı bir

hadisənin kəmiyyəti və ya bu hadisənin başqa zaman və ya başqa obyekt üzrə kəmiyyəti ilə nisbətini ifadə edir.

Bütün hallarda nisbi göstəricilər bir kəmiyyətin digərinə - müqayisə bazası kimi qəbul edilən kəmiyyətə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Müqayisə bazası keçmiş dövrlərin məlumatları, plan göstəriciləri, başqa müəssisələrin işinin nəticələri, orta sahə göstəriciləri və sair ola bilər. Nisbi göstəricilər indekslər, əmsallar (baza dövrü vahidə bərabər götürülür) və ya faizlər (baza dövrü 100 %-ə bərabər götürülür) şəklində ifadə olunur.

Auditin gedişində maliyyə təhlilindən istifadə edilməklə nisbi kəmiyyətlərin və göstəricilərin tətbiqi imkanları son dərəcə müxtəlifdir və onun ayrı-ayrı mərhələlərinin məzmunundan asılıdır. Auditdə aparılan maliyyə təhlilini analitik göstəricilərin təyinatı və məzmununa uyğun olaraq mərhələlərə ayırmaq lazımdır. Analitik prosedurların prinsipinə görə aşağıdakı ardıcılıqla qruplaşdırılması məqsədəuyğundur:

- maliyyə resurslarının struktur və dinamikasının təhlili;
- balansın likvidiliyinin və müəssisənin aktivlərinin qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin maliyyə durumunun təhlili;
- mənfəət və rentabelliğin qiymətləndirilməsi;
- menecmentin işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi;
- müəssisədə pul axınının təhlili.

Maliyyə resurslarının struktur və dinamikasının təhlilinin gedişində audit yoxlama-ekspertiza olunan müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrində kəmiyyəti baxımdan kənarlaşmanın dinamikasını müəyyənləşdirir. Aktiv və passivlərin strukturundakı dəyişiklikləri müqayisə edərək auditor vəsaitin hansı mənbələrdən gəlməsi və bu vəsaitlərin hansı aktivlərə investisiya edilməsi haqqında nəticə çıxarır.

Maliyyə resurslarının strukturunun qiymətləndirilməsi, balansın hər bir maddəsinin xüsusi çəkisini və aktivini, təhlil edilən dövrün axırında həmin göstəricilərin müqayisə edilən bu dövrün əvvəlinə olan vəziyyətlə müqayisədə

aktiv və passivlərin ümumi kəmiyyətində nettonu müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Strukturun qiymətləndirilməsi şaquli təhlil metodundan istifadə ilə həyata keçirilir.

Maliyyə resurslarının dinamikası aktiv və passivlərin hər bir növü üzrə müqayisəli qiymətlərlə baxılan dövrün əvvəli və axırı üçün mütləq kənarlaşmalar vasitəsi ilə, resursların xüsusi çəkisi, artım sürəti və müvafiq kənarlaşmalar vasitəsi ilə xarakterizə olunur. Təhlil olunan müəssisənin əmlakının dinamikasının və onun yaranması mənbələrinin öyrənilməsi üfqü təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Balansın likvidliyi müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin onun aktivləri vasitəsi ilə yerinə yetirilmə dərəcəsi kimi müəyyənləşdirilir, müəssisənin bu öhdəliklər üzrə vaxtlı-vaxtında hesablaşma qabiliyyətini xarakterizə edir. Burada əmsal variantından istifadə olunur. Bu da likvidliyi qiymətləndirməyə imkan yaratmaqla bərabər, audit edilən müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən rentabellik, aktivlərin dövriyyəliliyi, istehsal ehtiyatlarının dövriyyə müddəti, debitor, kreditor borclarının ödənilməsi və sair kimi göstəricilərin hesablanmasına da imkan verir.

Auditdə maliyyə təhlilinin gedişində nisbi kəmiyyətlər və göstəricilər geniş tətbiq olunur. Onlardan analitik prosedurlarda qiymət və kəmiyyətin təhlilində, maliyyə hesabatlarının təhriflərinin mühümlülüyünü, onların hesabatların düzgünlüyünə təsirini qiymətləndirməkdə, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsi imkanlarını müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur.

Nisbi kəmiyyətlərin təhlili təsərrüfat fəaliyyəti tsikllərinin və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin audit qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nisbi göstəricilərin təhlili auditor təcrübəsində geniş yayılmış və tez-tez tətbiq olunan prosedurdur. Mövcud praktikada bu göstəricilər təsərrüfatçılıq edən subyektin mühasibat balansının, mənfəət və zərər haqqında hesabatın və maliyyə göstəricilərinin digər formalarının məlumatları üzrə hesablanır. Bu göstəricilərin tərkibi müxtəlif olsa da, onlar əsasən uzun müddət ərzində müəssisənin ödəniş qabiliyyətini, qısamüddətli likvidliyi və təsərrüfatçılıq subyektinin fəaliyyətinin maliyyə effektivliyini xarakterizə edir.

Nisbi göstəricilərin dinamikasının təhlilində auditorun seçimi ilə istənilən il bazis ili kimi götürülə bilər. Müəssisələrdə bu dövr onun fəaliyyətə başlaması və yenidən təşkil olunması tarixi, beşillik, üçillik müddət ola bilər. Bu müddət ərzində müəssisənin işinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində az və ya çox mühüm dəyişikliklərin baş verməsi vacibdir. Bu dəyişikliklərin dinamikasını təhlil etmək üçün maliyyə təhlilinin spesifik məsələlərinin həllində işlədilən riyazi-iqtisadi modelləşdirmə və faktor təhlili metodlarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Auditor maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan və bazis əhəmiyyətli göstəricilərini yalnız mühasibat hesabatlarından deyil, həmçinin sintetik və analitik uçot reqistrlərindən, biznes-planlardan, müqavilələrdən və digər informasiya mənbələrindən götürür. Hesablamaların nəticələri cədvəl və qrafik şəklində təsvir olunur və auditorun iş sənədlərində əks edilir. Bu sənədlərdə yerləşdirilən analitik cədvəllər maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan və bazis əhəmiyyətli göstəricilərini, müxtəlif elementlərin xüsusi çəkisini, mütləq yaxud nisbi göstəricilər üzrə qruplaşdırılan kənarlaşmaları, artım sürətini faiz nisbəti ilə əks etdirir.

Audit fəaliyyətində nisbi kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti nəticələrinə mütləq mənada obyektiv qiymət vermək üçün bir sıra iqtisadi göstəricilərin mütləq kənarlaşmasının təhlili və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Mütləq kəmiyyət göstəriciləri o göstəricilərdir ki, onların dəyişməsi, yəni artması və ya azalması mütləq mənada müvafiq qaydada digər iqtisadi göstəricilərin artmasına və ya azalmasına təsir edir. Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi müəssisənin ən vacib göstəricilərinin əlaqəli kompleks qiymətləndirilməsi və onlar arasındakı mövcud optimal əlaqənin qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində istifadə edilir. Məlumdur ki, istehsal prosesi bir çox amillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində baş verir. Bu qarşılıqlı amillərin təsiri altında iqtisadi qanunauyğunluqlar yaranır. Məsələn, istehsal

resursları olan əsas istehsal vəsaitləri, işçi qüvvəsi və xammal-materiallar arasında müəyyən qarşılıqlı optimal əlaqə olmalıdır. Əgər bu optimal əlaqə müəyyən prosesdə pozularsa təbii ki, bu həmin istehsalda balansı pozacaq və nəticədə resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə mənfi təsir göstərəcək. Əgər təyinatsız, məqsədsiz, lazımsız olaraq əlavə işçi qüvvəsi qəbul edilmişdirsə, bunun nəticəsində əmək məhsuldarlığı aşağı düşəcək, əmək məsrəfləri artacaq. Nəticədə ümumi məsrəflər artmaqla, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəət və rentabellik göstəricisinə mütləq mənada mənfi təsir göstərəcək.

Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi kəmiyyət artması və faiz baxımından müəyyənləşdirilir. İstehsal məsrəflərinin və əldə edilən gəlirin müvafiq faiz qədər aşağı düşməsi təbii olaraq mənfəətin nəzərdə tutulandan aşağı düşməsinə səbəb olacaq. Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsində müxtəlif iqtisadi-riyazi üsullardan və modellərdən istifadə edilir.

2.2. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və onun işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası

Audit yoxlama-ekspertiza işinin ən mühüm və məsul məqamlarından biri kommersiya təşkilatının fəaliyyətini davam etdirmək imkanlarını qiymətləndirməsidir. Kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin perspektivliliyinin (fəaliyyətin fasiləsizliyi ehtimalının) qiymətləndirilməsi BAS 570 “Fəaliyyətin fasiləsizliyi” adlı beynəlxalq audit standartında da öz əksini tapmışdır. Həmin standartlara uyğun olaraq auditor audit prosedurlarının planlaşdırılması, aparılması və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalına – və yaxud fəaliyyətinin perspektivliyi məsələsinə öz münasibətini bildirməli və kommersiya təşkilatının potensial fəaliyyətini qiymətləndirməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu, psixoloji cəhətdən həlli daha çətin olan yoxlama və ekspertiza məsələsidir. Auditorun yekun qərarında kommersiya təşkilatının gələcək fəaliyyətinin mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşılması bir qayda olaraq vergi

orqanlarının qarşılıqlı vergi ödənişlərini və onlara bərabər ödənişləri fəallaşdırmaq üçün təcili reaksiyalarına səbəb olur, tədarükçülər borcla xammal və material buraxmağı dayandırır, onların dəyərinin qabaqcadan ödənilməsinə tələb edirlər, alıcı və sifarişçilər öhdəliklərin icrasına şübhə ilə yanaşmağa başlayırlar, sifarişlərin həcmi azaldılır və ya ümumiyyətlə onlardan imtina edilir. Belə olan halda banklar kreditləşməni dayandırır və mövcud olan borcun təcili qaytarılmasını tələb edirlər. Əlavə investisiyadan isə heç söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən, auditorun kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətini davam etdirməsinə şübhəsini ifadə etməsi yalnız müvafiq milli və ya beynəlxalq audit standartları əsasında formalaşa bilər. O, yeganə şəxsdir ki, bunu rəsmi, peşəkarcasına və yüksək məsuliyyət hissi ilə edə bilər. Çünki, riskin mövcudluğu, ehtiyatlı olmağı, itkilərin qarşısını alan əlavə təminat və şərtlərin zəruriliyini şərtləndirir. Bu, həmçinin kommersiya təşkilatı ilə maliyyə münasibətləri olan təşkilatları vaxtında məlumatlandırmağı tələb edir.

Belə xəbərdarlıq olunmasa, dövlətin və üçüncü şəxslərin ümumi itkisi, auditorun yoxladığı təşkilatın itkisindən dəfələrlə çox ola bilər. Bütün bunlar audit olunan kommersiya təşkilatının müvafiq əmtəə və xidmətlər bazarında fəaliyyətini davam etdirməsinin mümkünlüyü haqqında nəticə çıxarmağa imkan verən dəqiq və hərtərəfli təhlilin zəruriliyindən xəbər verir.

Təsərrüfat subyektinin sonrakı dövrlərdə daimi fəaliyyət göstərməsi mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması zamanı nəzərə alınır. Müvafiq olaraq aktivlər və passivlər belə bir prinsipə görə əks etdirilir ki, müəssisə normal fəaliyyət şəraitində öz aktivlərini sata və öhdəliklərini yerinə yetirə bilər. Əgər mülahizə həqiqətə uyğun deyildirsə, müəssisə uçot qiymətlər ilə öz aktivlərini sata bilməyəcək, öhdəliklərini məbləği və ödənilmə müddəti dəyişə bilər. Deməli, növbəti dövrdə maliyyə hesabatlarında aktivlərin və passivlərin məbləğinin dəyişilməsinə zərurət yaranacaqdır.

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının qiymətləndirilməsi BAS 570 “Fəaliyyətin fasiləsizliyi” beynəlxalq audit standartının müddələrinə uyğun aparılır və aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur.

✓ *Maliyyə göstəriciləri:*

- Nizamnamə kapitalı
- Xalis borc (xalis öhdəliklər)
- Ödənilmə vaxtı keçmiş, lakin ödənilməsinə real imkan olmayan təcili kreditlər;

- əlverişsiz aparıcı maliyyə göstəriciləri
- əsas fəaliyyətdən zərər
- kreditrlərə borcların vaxtında ödənilməsi imkanının olmaması
- malgöndərənlərlə hesablaşmalarda kreditlə ödəmənin əvvəlcədən ödəmə qaydası ilə əvəz olunması;

- ödənmə müddəti uzadılmış və ya dayandırılmış dividendlər;
- yeni məhsul buraxılışı və ya digər investisiyalar üçün maliyyə vəsaitinin alınmasının mümkünsüzlüyü;

- resurs tutumu, maya dəyəri və istehsala tətbiq olunması müddəti nəzərə alınmaqla məhsulların yeniləşdirilməsi yolu ilə onların rəqabətə davamlılığı

✓ *Əməliyyat göstəriciləri:*

- İdarəetmə əməliyyatı, bölmələri arasında funksiyaların dəqiqləşdirilməməsi səbəbindən idarəetmə sisteminin olmaması;

- əsas satış bazarının olmaması, lisenziyanın və ya əsas malgöndərənlərin itirilməsi;

- ixtisaslı işçi kadrlarının olmaması
- kifayət qədər istehsal resurslarının və yeni texnologiya avadanlıqlarının olmaması.

✓ *Digər göstəricilər:*

- Qanunda nəzərdə tutulmuş əsas və ya digər tələblərin gözlənməməsi;

- Məhkəmədə müəssisənin xeyrinə olmayan qərarın çıxarılması, gözlənilən işə baxılmaması;

Qeyd olunan göstəricilərin təsiri azaldıla bilər və ya digər amillərlə dəyişdirilə bilər. Məsələn, əsas malgöndərənlərin itirilməsindən effektiv alternativ malgöndərənlərin mövcudluğu ilə azaldıla bilər və s.

Təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü haqqında fikir yürüdərkən auditor həmin subyektin fəaliyyətini davam etdirmək və növbəti hesabat dövrlərində öz öhdəliklərini həyata keçirmək imkanlarına təsir edən və ya təsir edə biləcək məcmu amilləri nəzərdən keçirməlidir. Həmin məsələ üzrə auditorun peşəkar fikri auditin başa çatması və auditor sübutlarının toplanması anına mövcud olan müvafiq şərait və hadisələri bilməinə əsaslanır.

Auditin aparılması zamanı təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi haqqında ehtimam qanunauyğunluğu ilə bağlı sual yaranır. Həmin sualı cavablandırmaq üçün auditor təşkilatın fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyəti haqqında kifayət qədər auditor sübutları toplamalıdır. Həmin prosedurlara aşağıdakılar aiddir:

- Pul axınları, mənfəət və b. göstəricilərin proqnozunun təhlili və rəhbərliklə müzakirə edilməsi;
- Hesabat tarixindən sonra baş vermiş və təsərrüfat subyektinin davam etdirilməsinə təsir edən və ya edə biləcək hadisələrin nəzərdən keçirilməsi;

Kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətini davam etdirmək imkanları haqqında auditorun şübhələri ciddidirsə, auditor belə bir nəticəyə gəlsə ki, kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətini davam etdirməsi və yaxın müddətdə öz borclarını ödəməsi çox şübhəli görünür, onda o, kommersiya təşkilatının maliyyə durumunun yaxşılaşdırılması haqqında tədbirlər planı ilə tanış olmalıdır və zərurət varsa, müştəriyə köməklik göstərməlidir. Bu cür planların reallaşdırılmasının effektivliyi təhlil olunduqda onları aşağıdakı bölmələrə ayırmaq məqsədəuyğundur:

- dövryyə və dövryyədən kənar aktivlərin istifadəsini yaxşılaşdırmaq üzrə plan;
- dövlətə və üçüncü şəxslərə ödənişlər üzrə kommersiya təşkilatının borcla-

rının ardıcıl ləğvi planı;

- təşkilatın xərclərinin ixtisar edilməsi və ya dayandırılması planı;
- kommersiya təşkilatının əmlakının bir hissəsinin reallaşdırılması hesabına borc öhdəliklərini ödəmək planı;
- kreditlər, maliyyə köməyi almaq və kənar təşkilatlardan digər daxilolmalar planı.

Öhdəliklərin nisbətən aşağı səviyyəsində kommersiya təşkilatının maliyyə fəaliyyətinin çox təsadüf edilən ən zəif yerlərindən biri bank kreditləri və digər qısamüddətli borclar almaq imkanındır. Kommersiya təşkilatının kritik qiymətləndirmə göstəricisinin vahiddən aşağı qiymət aldığı bütün hallar qısamüddətli borcların ödənilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərmir.

Cari öhdəliklərin tərkibindən və dövriyyə kapitalının strukturunda pul vəsaitlərinin dotasiya səviyyəsindən çox şey asılıdır. Məsələn, cari öhdəliklərin elementlərindən biri vergidir. Mövcud vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir çox hallarda kommersiya təşkilatları cari ilin vergilərinin ödənilməsinə növbəti ildən bir neçə ay keçənədək yubada bilirlər. Başqa sözlə, onların bu vəsaitdən xüsusi ehtiyaclar üçün istifadə etməyə vaxtları vardır. Hətta, əmtəələrin və xidmətlərin tədarükçüləri haqq - hesabın ödənilməsinə iki-üç ay gözləyirlər. Pul vasitələrinin miqdarının və əmtəə - material qiymətlilərinin ehtiyatlarının aşağı səviyyəsində gəldikdə isə, bu vasitələr intensiv hərəkətdə olduqda onlara çatışmazlıq kimi baxmaq olmaz.

Əmlakdan, işçi qüvvəsindən və kommersiya təşkilatının sərəncamında olan bütün vəsaitlərdən səmərəli istifadə etmək yolu ilə böhran vəziyyətindən çıxmaq istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin universal vasitəsidir. İflasa yaxın bir vəziyyət olduğu halda rəhbərlik bacarığı vasitəsi ilə kommersiya təşkilatının bütün imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə edə bilər. Bu zaman rəhbər yaranmış çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün bir çox hallarda kommersiya təşkilatlarının əsas vəsaitlərinin, əmtəə-material ehtiyatlarının, qiymətli kağızların və digər başqa aktivlərin satışını planlaşdırır və həyata keçirir. Bu cür satışın həyata

keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu və reallığını qiymətləndirdikdə auditor təhlil aparıb müəyyənləşdirməlidir: bu cür satış kommersiya təşkilatının özünün iqtisadi mənafeələrinə zərər gətirmirmi, bu və ya digər əmlakın satışı nə dərəcədə sərfəlidir və mümkündür, aktivlərin satışındakı məhdudiyyət, onun mümkün nəticələri necədir? İlk növbədə, artıq ehtiyatlar, əsas istehsal fəaliyyətində iştirak etməyən və məhsul buraxılışının həcmində, onun keyfiyyətində, çeşidində, satışına təsir edə bil-məyən əmlaklar satılmalı, ya da icarəyə verilməlidir.

Alternativ maliyyə sağlamlığı audit olunan təşkilatın müflisləşmə riskidir. Respublikamızda mövcud olan qanunvericiliyə görə müflisləşmənin əlaməti kommersiya təşkilatının ödəniş müddətinin başlandığı gündən keçən altı ay ərzində bu ödəniş üzrə tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etmək iqtidarında olmamasıdır. Bu müddət başa çatdıqdan sonra kreditorların borclunu müflis elan etmək haqqında qərar çıxarmaq üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Bu isə bir çox hallarda məsələyə subyektiv yanaşmaya şərait yaradır. Kommersiya təşkilatının müflisləşmə riskini təyin etmək üçün dərin təhlilin nəticələrindən və beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətini davam etdirməsinə şübhə yaradan əsas şərtlər və göstəricilər bunlardır: istehsal və satışın xroniki azalması, daimi zərərliklik, vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarının mövcudluğu, aşağı likvidlik əmsalı və onun azalmağa meyilliyi, kapitalın ümumi dəyərində borc vəsaitinin payının təhlükəli həddə qədər artması. Kapitalın dövryyə müddətinin mütəmadi olaraq artması, səhmlərin bazar məzənnəsinin aşağı düşməsi və istehsal potensialının azalması bu siyahını tamamlaya bilər.

Hazırda respublikamızda mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq ödəmə qabiliyyətini itirmənin və iflasın diaqnostikası üçün aşağıdakı analitik göstəricilərdən istifadə olunur: cari likvidlik əmsalı, öz xüsusi dövryyə vəsaiti ilə təminatlılıq əmsalı, ödəniş qabiliyyətinin bərpa olunması əmsalı.

Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş, kommersiya təşkilatının öz fəaliyyətini davam etdirməsinin isə şübhəli olduğunu etiraf etmək üçün əsasən bu şərtlərin biri mövcud olmalıdır:

- hesabat dövrünün axırı üçün cari likvidlik əmsalının normativdən aşağı həddə qədər azalması. Normatik hədd Azərbaycanda – 1,5, Rusiya Federasiyasında – 2, Belarusda – 1,7 qəbul olunmuşdur;

- hesabat dövrünün axırı üçün xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminatlılıq əmsalı normativdən aşağı qiymət kəsb edir: bu göstərici Azərbaycanda və Belarus Respublikasında – 0,3, Rusiyada – 0,1-dir. Azərbaycanda cari likvidlik əmsalı aşağıdakı formulla hesablanır:

$$\Theta^{cl} = \frac{\text{Бариакививляф Эяляъяк дюврцнхяръяри}}{\text{Баринассиивляф Эяляъяк дюврцнэялирляф}}$$

Kommersiya təşkilatının xüsusi dövriyyə vəsaitləri (kapitalı) ilə təminatı əmsalını aşağıdakı kimi hesablamaq tövsiyə edilir:

$$\Theta^{xdvt} = \frac{\text{Бариакививляф Баринассиивляф}}{\text{Баринассиивляф}}$$

Əgər cari likvidlik əmsalı normativdən aşağıdırsa, cari aktivlərin formalaşmasında xüsusi dövriyyə kapitalının payı normativdən azdırsa, lakin bu göstəricilərin yaxşılaşması meyli müşahidə olunursa, təhlil üçün altı ay ərzində ödəniş qabiliyyətinin bərpası göstəricisindən (əmsalından) istifadə etmək lazımdır. Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş olmasını, kommersiya təşkilatının isə öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün ödəniş qabiliyyətinə malik olmamasını etiraf etmək haqqında auditorun yekun qərarı balans mənfi struktura malik olduqda və təşkilatın öz ödəniş qabiliyyətini bərpa etmək üçün real imkanları olmadıqda çıxarılır. Cari likvidlik və xüsusi vəsaitləri ilə təminatlılıq əmsalları kritik qiymətdən yüksək olduqda, ödəniş qabiliyyətliliyinin itirilməsi göstəricisi üç aylıq bir dövr üçün hesablanır. Onun kəmiyyəti vahiddən azdırsa bu, kommersiya təşkilatının ödəniş qabiliyyətliliyini yaxın vaxtlarda itirmək imkanının real olduğunu göstərir.

Auditor kommersiya təşkilatının müflisləşməsi mümkünlüyünü nəinki

müəyyənləşdirməli, həmçinin təhlil materialları əsasında onu qabaqcadan görməsi vacibdir. Bunun üçün beynəlxalq auditin təcrübəsindən, o cümlədən qabaqcıl təcrübə sayılan Altman modelindən istifadə oluna bilər.

Belə ki, Nyu-York Universitetinin professoru E. Altman 1968-ci ildə 22 maliyyə əmsalının 5-ni seçib təhlil etməklə kommersiya təşkilatının kredit qabiliyyətinin hesablanması modelini aşağıdakı formada təklif etmişdir:

$$Z = 1,2 X_1 + 1,4 X_2 + 3,3 X_3 + 0,6 X_4 + 1,0 X_5$$

Burada X_1 - aktivlərin məbləği hesabı ilə xüsusi dövriyyə kapitalı; X_2 – aktivlərin dəyərinə aid edilən bölüşdürülməyən mənfəət; X_3 – aktivlərin dəyərinə görə faizlər ödənilənədək mənfəət; X_4 – xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbətə bazar dəyəri; X_5 – aktivlərin pul dəyərinin hər vahidi hesabı ilə satışın həcmi.

Belə qəbul olunmuşdur ki, Z -in qiyməti 1,8-dən azdırsa, bu müflisləşmənin və kommersiya təşkilatının perspektivdə fəaliyyətinin dayandırılması ehtimalının böyük olmasının əlamətidir. Z -in qiyməti 2,7-dən çoxdursa, bu təşkilatın öz fəaliyyətini davam etdirməsi imkanlarının mübaligəsiz olduğundan və müflisləşmə ehtimalının az olduğundan xəbər verir. Altman modelindən səhmləri rəsmi tanınmış qiymətli kağızlar bazarında kotirovka edən şirkətlərin perspektivlərini qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunur.

Proqnozlu maliyyə məlumatları dedikdə, kommersiya təşkilatının bütövlükdə və ya onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında gələcək mülahizələri də nəzərə almaqla hazırlanan məlumatlar başa düşülür. Yəni gələcəkdə müəyyən maliyyə hadisələrinin baş verməsi və kommersiya təşkilatı rəhbərliyinin bu hadisələri nəzərə alması vacibdir. Bu cür məlumatlar bir və ya çoxvariantlı proqnozlar şəklində hazırlana bilər.

Auditdə proqnozlu maliyyə məlumatları iki mühüm aspektdə həyata keçirilir: birincisində, kommersiya təşkilatının (müşərinin) maliyyə vəziyyətinin proqnozunu auditorun özü tərtib edir, ikincisində isə, auditor təşkilatların, o cümlədən, audit keçirilən təşkilatın başqa mütəxəssislərinin tərtib etdiyi maliyyə

proqnozunun düzgünlüyünü və əsaslığını yoxlayır. Bu cür təhlil sistemi proqnozlaşdırmanın ümumi prinsiplərinə, qaydalarına, məqsəd və vəzifələrinə tabedir. Pronozlaşdırmanın nəticələri idarəetmə qərarlarının variantlarını seçmək üçün istifadə edilir. Onlar məqsədlər, proqramlar, planlar, layihə qərarları şəklində təqdim oluna bilər.

Məqsədli maliyyə proqnozu kommersiya təşkilatının gələcək fəaliyyəti və inkişafı məqsədindən irəli gəlir. O, «kommersiya təşkilatı nə üçün və məhz nəyə nail olmalıdır» sualına cavab verməlidir. Bu cür təhlilin nəticələri zəruri olan maliyyə qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Proqramlı proqnozlaşdırma obyektin arzu edilən vəziyyətə çatmasının mümkün yollarını, ölçü və şərtlərini müəyyənləşdirmək zərurətini ifadə edir. Layihə proqnoz təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin gələcək obyekt və subyektlərinin konkret obrazlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Maliyyə vəziyyətinin plan-proqnozu qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün planlaşdırmanın yönümünü müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Maliyyə təhlili üçün proqnozda nəzərdə tutulan vaxt müddəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Operativ və ya başqa sözlə, cari proqnoz bir qayda olaraq, eyni bir zaman müddəti üçün nəzərdə tutulur ki, həmin müddətdə təhlil obyektinin köklü surətdə dəyişməsi gözlənilir. Adətən bu müddət bir ay və ya bir rüb olur. Auditdə bu cür maliyyə pronozuna çox nadir hallarda və əsasən maliyyə menecmenti üzrə konsaltinq fəaliyyətində rast gəlmək olar.

Qısamüddətli proqnozlara adətən təhlil olunan obyektin xarakteristikasına uyğun olaraq kəmiyyət göstəriciləri şamil edilir. Bu cür proqnozlaşdırmanın vaxt horizontu adətən bir ildən çox olmur. Uzunmüddətli maliyyə proqnozları eyni bir dövr üçün verilir ki, bu dövr ərzində təhlil olunan kommersiya təşkilatında təkcə kəmiyyət dəyişikliklərinə deyil, həm də keyfiyyət dəyişikliklərinə baxılır. Bir qayda olaraq, o, 3-5 ili əhatə edir.

Maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının əsası kimi aşağıdakı asılılıqdan istifadə etmək olar:

$$P_g = P_o + dP_o$$

Burada, P_g - proqnozlaşdırılan dövrün axırı üçün maliyyə göstəricilərinin gözlənilən qiyməti; P_o - maliyyə – təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan göstəricisinin informasiyanı götürmə anında qiyməti; dP_o - proqnozu qabaqlama dövrü ərzində təhlil olunan göstəricinin dəyişməsi;

Audit yoxlaması keçirilən təşkilatın iqtisadi vəziyyətinin və inkişaf meylinin proqnoz təhlili auditorun keçirilən yoxlamanın nəticələrinə dair kommersiya təşkilatının rəhbərliyinə təqdim etdiyi yazılı məlumatın tərkib hissəsi ola bilər. Audit təşkilatı uçot və hesabat göstəricilərini, digər iqtisadi informasiyaları öyrənməklə, kommersiya təşkilatının yaxın gələcək və uzaq perspektiv üçün iqtisadi vəziyyəti haqqında xüsusi proqnoz verir. Kənar təcrübəyə görə proqnoz hər şeydən əvvəl bir növ təşkilatın gözlənilən gəlirləri və xərclərinin smetasıdır. Bu smetanı auditor öz müştərisinə və ya üçüncü tərəf ondan yaxşı məqsəddə istifadə edərsə, digər şəxsə təqdim edilə bilər.

Auditor maliyyə proqnozu və layihəsi tərtib etməklə və onları yoxlamaqla əlaqədar iş görmək, həmçinin onlarla işlədikdə xüsusi şərtləşdirilmiş metodika tətbiq etmək (əgər bu metodika hipotetik fərziyyələrin eyniləşdirilməsini istisna edərsə) hüququna malik deyildir. Gəlir və xərclərin ilkin smetasını keçmiş dövrün maliyyə hesabatı kimi tərtib etmək daha yaxşıdır. Smetada ən azı aşağıdakılar əksini tapmalıdır:

- a) əmtəə dövriyyəsi və ya məhsul (iş, xidmət) satışının həcmi;
- b) ümumi mənfəət;
- c) satışın maya dəyəri;
- ç) məqsədli ehtiyatlar və ayırmalar;
- d) gəlir və xərclərin fəvqəladə maddələri;
- e) cari əməliyyatlardan mənfəət;
- ə) vergiləri və onlara bərabər tutulan tədiyələri ödədikdən sonra qalan xalis mənfəət;
- f) səhm hesabı ilə ümumi gəlir və mənfəət;
- g) maliyyə vəziyyətinin köklü dəyişməsi;

- ğ) mühüm fərziyyələrin (ehtimalların) qısa təsviri;
- h) uçot siyasətinin mühüm aspektlərinin təsviri;
- l) məlum şəraitdə fərziyyələrin əsaslandırıldığı barədə sübut və ilkin smetanın hazırlandığı anda işlərin vəziyyəti;
- i) nəzərdə tutulan nəticələrin əldə ediləcəyi barədə qeyd.

Auditorun iş sənədlərində belə bir fakt əks olunmalıdır ki, maliyyə proqnozlaşdırılması üzrə iş lazımi qaydada planlaşdırılmış və yoxlanmışdır. Onun yerinə yetirilməsinin bütün zəruri prosedurları həyata keçirilmişdir.

Kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyinin əsasında kommersiya təşkilatının istehsal-maliyyə fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi dayanır. İqtisadi inkişafın ekstensivliyi və intensivliyi göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyətə nisbəti istehsal-maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsində ifadə olunur. Kommersiya təşkilatının intensivliyi və effektivliyinin son təzahürü bu fəaliyyətin həcmi, mənfəət, maliyyə vəziyyəti rentabelliği və təşkilatın ödəmə qabiliyyətliliyidir. Intensivliyin və effektivliyin yüksəldilməsi yollarını və istiqamətlərini müəyyən edən əsas amillərə elmi-texniki tərəqqi, təsərrüfat sisteminin strukturu, idarəetmənin təşkili səviyyəsi, insan amilinin sosial şəraiti və istifadəsi daxildir. Intensivləşdirmənin obyektləri və mənbələri kimi istehsal resursları, onların məsrəflər vasitəsi ilə ifadə olunan istehlakı, əsas və dövriyyə istehsal fondları üçün avans edilmiş kapital çıxış edir. Intensivləşmə dərəcəsi əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyi göstəricilərinin dinamikasında əksini tapır.

Hərtərəfli intensivləşdirmənin səviyyəsi haqqında ümumi cavabı müxtəlif göstəriciləri vahid inteqral göstəricidə birləşdirməklə və ya intensivləşdirmənin xüsusi göstəricilərinin bütün keyfiyyət cəhətlərini əks etdirən ümumi bir göstəricinin köməyi ilə almaq olar. Auditdə istifadə olunan analitik göstəricilərin sayı lap çox ola bilər. O, geniş spektrli sualları əks etdirir. Auditor bu suallara kommersiya təşkilatının iqtisadiyyatını öyrənərkən cavab verməlidir.

Auditorun yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi məsləhətləri bir sıra problemlərin həllinə kömək edə bilər. Bununla bərabər, son nəticədə təsərrüfatçılığın effektivliyinə və təşkilatın maliyyə perspektivlərinə kompleks qiymət verməyə imkan yaradan təhlil bölmələrinin və analitik göstəricilərin nisbətən qısa, yığcam bir siyahısını müəyyənləşdirmək zəruridir. Auditor analitik yekun sənədinin bu cür bir bölməsi gəlirlərin sabitliyinin, mənfəətin keyfiyyətinin maliyyə çevikliyi və ödəmə qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi ola bilər. Sabit gəlirlərə o gəlirlər daxildir ki, onlar nisbətən uzun bir dövr ərzində dəyiş-mirlər, sabitdirlər. Başqa sözlə, sabit gəlirlər gözlənilməz qiymət artımı ilə əlaqədar olmayan gəlirlərdir. Bir qayda olaraq onlar kifayət qədər yüksək key-fiyyətə malikdirlər və perspektiv üçün asanlıqla proqnozlaşdırılırlar. Xüsusən, kommersiya təşkilatının əsas fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər üçün sabitlik daha çox xarakterik olmalıdır. Sabit gəlirlərin olmaması sahibkarlıq fəaliyyətinin çox riskli olmasından xəbər verir.

Təşkilatın gəlirlərinin sabitliyi haqqında fikir yürütmək üçün beş ildən az olmayan müddət ərzində gəlirlərin səviyyəsini nəzərdən keçirib, onların dəyişmə meylini qiymətləndirmək lazımdır. Bu dövr ərzində gəlirlərdə qeyri-sabitlik nə qədər yüksəkdirsə, deməli kommersiya təşkilatının istehsal-maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasının keyfiyyəti də bir o qədər aşağıdır.

Gəlirlərin kəmiyyətinə təsadüfi, birdəfəlik təsirləri sərf-nəzər etmək üçün müqayisəni bu dövr ərzində orta xalis mənfəət göstəricisi əsasında aparmaq lazımdır. Bu, gəlirlərin daimi olmayan (təsadüfi) elementlərini və sahədə dövrü tərəddüdlərin təsirini yumşaldır və səlisləşdirir. Orta xalis mənfəət göstəricisi gəlirliyin yaxşı indikatoruna çevrilir.

Qərb analitikləri gəlirlərin sabitliyinin auditor təhlili üçün bəzən orta pessimist gəlirlər adlanan bir göstəricidən istifadə etməyi tövsiyə edirlər. Pessimist gəlir sahədə mümkün vəziyyətdən çıxış edərək minimum kimi müəyyən edilən orta gəlirdir. Bu göstəricinin hesablanması şərti hallar çoxdur. Ona görə də bizim şəraitimizdə pessimizm dərəcəsini qiymətləndirmək və bu göstəricini tətbiq etmək çox güman ki, yaxın vaxtlarda hələ mümkün olmayacaqdır.

Audit edilən kommersiya təşkilatının gəlirlərinin sabitliyini qiymətləndirmək üçün əsas hesablama göstəriciləri aşağıdakılar ola bilər:

1. Gəlirlərdə orta kvadratik kənarlaşma ($\Delta \bar{G}$). Bu, aşağıdakı formulla hesablanır:

$$(\Delta \bar{G}) = \sqrt{\frac{\sum (y - \bar{y})^2}{m}}$$

Burada: y - il ərzində xalis gəlir; $\bar{y}$ - orta gəlir; m – illərin sayı.

Orta kvadratik kənarlaşmanın yüksək səviyyəsi gəlirlərin sabitliyinin və keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərir.

2. Gəlirlərin variasiya əmsalı:

$$\Delta B = \frac{\Delta \bar{G}}{y}$$

Burada, Δ - gəlirlərin variasiya əmsalı; $\Delta \bar{G}$ - gəlirlərdə orta kvadratik kənarlaşma; y - dövr ərzində xalis gəlir.

Bu əmsal vasitəsi ilə gəlir əldə edilməsinin qeyri-sabitlik dərəcəsini müəyyənləşdirmək olar. Bu göstəricinin böyük olması artan riski, onun artımı isə gəlirlərin qeyri-sabitliyi riskinin yüksəlməsini göstərir.

3. Gəlirlərin qeyri-sabitlik indeksi:

$$I_g = \frac{\sum (y - y^t)}{n}$$

Burada, I_g - gəlirlərin qeyri-sabitlik indeksi; y^t - müəyyən t dövrü ərzində gəlirlərin dəyişməsi; y - özü də aşağıdakı formula ilə müəyyən olunur:

$$y^t = a + bt$$

Burada: a - kommersiya təşkilatıdan asılı olmayan amillərin təsiri, məsələn, manatın dollarla münasibətdə məzənnəsinin dəyişməsi; b - bu təsirin ölçüsü (qədəri); t - vaxt müddəti.

Qeyri-sabitlik indeksi həqiqi gəlirlər və onların dəyişməsi arasında variasiyanı əks etdirir. Indeks böyük olması gəlirlərin qeyri-sabitliyini göstərir.

Adları çəkilən analitik göstəricilərin auditor üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir

ki, onlar audit edilən təşkilatın gəlirlərinin formalaşmasında yaranan meyllər haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu, həmçinin kommersiya təşkilatının maliyyə vəziyyətinin perspektivləri haqqında bəzi ilkin proqnozlar üçün əsas verir. Səhmdarlar üçün səhmdar kapitalının riskliliyinin qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kommersiya təşkilatının işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin kompleks təhlilinin variantlarından biri onun fəaliyyətinin maliyyə riskini qiymətləndirməkdir. Bu metodun əsasını kommersiya təşkilatının uçot-hesabat sənədlərindən götürülən məlumatlar təşkil edir.

Kommersiya təşkilatının cari vəziyyətini ümumi halda aşağıdakı formulla təsvir etmək olar:

$$A + B + C = D + E + F + G$$

Burada A - əsas fondlar, B - ehtiyatlar və məsrəflər, C - tez likvidli aktivlər (pul vəsaitləri, qısamüddətli qoyuluşlar, debitor borclar), D - xüsusi kapital, E - orta və uzunmüddətli kreditlər və borclar, F - qısamüddətli borclar, G - kreditor borclardır.

Kommersiya təşkilatının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin audit yekun qiymətləndirilməsi üçün əldə edilən gəlirlərin və mənfəətin keyfiyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni olan bu anlayış iqtisadi təhlil və auditin Qərb nəzəriyyəsi və praktikasında geniş yayılıb. Onun məzmunu heç də gəlirləri ədalətli və ədalətsiz, qanuni və qeyri-qanuni, müntəzəm və təsadüfi gəlirlərə bölünməklə məhdudlaşmır. Həm də gəlirləri formalaşdıran təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun məzmununu və keyfiyyətini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məhsul istehsalı (iş və xidmətlərin) yüksək olmayan rentabelliyi, satışdan əldə edilən pulla gəlirlər arasındakı nisbətin aşağı olması mənfəətliliyin aşağı olmasından xəbər verir. Mənfəətin aşağı olması uzunmüddətli qiymətli kağızların dəyər qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da onların bazar qiymətini azaldır. Son nəticədə mənfəətin aşağı olması kommersiya təşkilatının pul vəsaitinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Mənfəətin hesablan-

masının düzgünlüyünü yoxlamaq baxımından onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi auditorun bilavasitə vəzifəsidir. Çünki bu, istehsal fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini formalaşdıran gəlirlərin və xərclərin uçotunun aparılmasına dair qəbul edilmiş ümumi standart və qaydaların gözlənilməsinin yoxlanılması zərurəti ilə əlaqədardır. Əgər mənfəətin məbləği normativ tələblərin pozulması ilə müəyyənləşdirilibsə, onun keyfiyyəti yüksək ola bilməz.

Gəlirlərin düzgün hesablanması üçün onların uçotda təsbit olunmasına diqqət yetirilməlidir. Gəlirlər uçotda o zaman təsbit olunmalıdır ki, onların əldə edilməsi faktı müvafiq ilkin sənədlərlə təsdiq olunmuşdur. Bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar bütün fəaliyyət və məsrəflər həyata keçirilmişdir.

Auditdə maliyyə təhlili zamanı likvid aktivlərin cari məbləğinin qənaətbəxş olub-olmadığı və likvidliyin nəzərdə tutulan dəyişiklikləri qiymətləndirilməlidir. Adətən problem o zaman yaranır ki, pul vəsaitinin kommersiya təşkilatıdan axıb gətməsi onun kommersiya təşkilatıya daxil olmasını xeyli üstələyir. Təhlil zamanı bu nisbətə mövsümi amillərin və bazar konyukturasının təsiri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Audit yoxlaması aparılan kommersiya təşkilatıda pul vəsaitinin kifayətliliyini onların daxilolma və xərclənmə miqdarını təhlil etməklə qiymətləndirilmək olar. Bundan əlavə satışın həcmi və nağd pulun nisbətinin meylini öyrənmək zəruridir. Bu nisbətin səviyyəsinin yüksək olması pul vəsaitinin çatışmazlığından xəbər verir ki, bu da gələcəkdə kommersiya təşkilatıda maliyyə çətinliklərinə səbəb ola bilər. Aşağı nisbi göstəricilər nağd və nağdsız pullara tələbatın artıq olmasının əlamətidir ki, bunu da həmişə müsbət hadisə hesab etmək olmaz. Pul vəsaitinin kifayətliliyinin auditor qiymətləndirilməsi üçün meyarlar onun həcmi və vaxt üzrə bölgüsü, kreditrlərə ödənişlərin vaxtının uzadılması, yüksək likvidlik, pul vəsaitlərinin daxil olmasının dövriliyi ola bilər.

Təhlilin gedişində qısamüddətli borclar və onların ümumi məbləği, qısamüddətli borclar və səhmdar kapitalı, qısamüddətli borclar və mənfəət arasında nisbətin dəyişməsinə öyrənmək zəruridir. Borcların xarakterini qiymətləndirdikdə

onların sabit, qaytarılma müddətinin uzadılmasına dözümlü olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, audit olunan kommersiya təşkilatının möhkəm, uzunmüddətli əlaqələri olan malgöndərənlərlə hesablamalar üzrə borcların və ya müəyyən edilmiş vaxtda təcili ödənilməsi tələb olunan müddətli borcların olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir. Sabit və müddətli (təxirəsalınmaz) borcların nisbətini dinamikada öyrənmək faydalıdır. Müddətli borcların xüsusi çəkisinin artması kommersiya təşkilatının likvidliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Audit olunan kommersiya təşkilatının maliyyə çevikliyi qiymətləndirilərkən onun aktivlərinin nə dərəcədə likvid olması, onun əlavə maliyyə vəsaitləri almağa hansı imkanlarının olması, fəaliyyətsiz qalan kapitalının xüsusi çəkisinin nə qədər olması, kommersiya təşkilatının özünün investisiya və istehsal fəaliyyətini dəyişmək qabiliyyətində olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir.

Bununla əlaqədar kənar (kənar) audit üçün aşağıdakı analitik göstəricilərə cavab tapılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

1. Dövriyyə kapitalının qısamüddətli öhdəliklərə nisbətinin indeksi;
2. Likvid aktivlərin dəyərinin borc öhdəliklərinin dəyərinə nisbətini ifadə edən kritik qiymətləndirmə əmsalı;
3. Debitor borcların və əmtəə-material qiymətlilərinin gün ərzində dövriyyəliliyi;
4. Dövriyyə vəsaitlərinin (kapitalının) mənfəətə (gəlirə) və aktivlərin ümumi dəyərinə nisbətdə kəmiyyəti.
5. Gəlirlərin cari aktivlərə nisbəti (avans edilmiş kapitalın dövriyyəliliyini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur);
6. Dövriyyə kapitalının xalis mənfəətə nisbəti indeksi (dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyini xarakterizə edir);
7. Dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinin kommersiya təşkilatının ümumi borcuna nisbəti (kommersiya təşkilatının dövriyyə kapitalının onun öhdəliklərinin kəmiyyətinə uyğunluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir);
8. Kassada, hesablaşma hesabında və valyuta hesabında olan vəsaitin

məbləği üstəgəl asanlıqla reallaşdırılan qiymətli kağızlar və qısamüddətli debitor borclar;

9. Yüksək likvidli aktivlərin, pul vəsaitlərinin kommersiya təşkilatının illik xərclərinə nisbəti (hazırkı vaxtda kommersiya təşkilatının xərclərini maliyyələşdirmək imkanlarını göstərir);

10. Satışın dəyərinin, vergilərin, əməliyyat xərclərinin cari aktivlərin orta dəyərinə nisbətdə kəmiyyəti;

11. Satışın həcmnin kreditor borclarının dəyərinə nisbəti (audit olunan təşkilatın satışdan əldə etdiyi pulla öz borclarını ödəmək imkanları haqqında təsəvvür yaradır);

12. Xalis mənfəətin satışın həcminə nisbəti indeksi (mənfəətin payının azalması təşkilatın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və zərərin mümkünlüyünü göstərir);

13. Əsas vəsaitlərin dəyərinin qısamüddətli borcların kəmiyyətinə nisbəti (bu göstərici kommersiya təşkilatının maliyyə fəaliyyətinin risk dərəcəsini xarakterizə edir);

14. Kreditor borclarının məbləğinin satışın orta günlük həcminə nisbəti (bu göstərici ilə borcların ödənilməsi üçün lazım olan vaxt- günlərin sayı müəyyən olunur);

15. Likvidlik dövrü – cari aktivləri pul vəsaitlərinə çevirmək üçün zəruri olan günlərin sayına bərabərliyi.

Balansın likvidliyi göstəriciləri əsasında kommersiya təşkilatının ödəmə qabiliyyətliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi mümkündür. Kommersiya təşkilatının likvidliyi balansın likvidliyinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Balansın likvidliyinin təhlili azalan likvidlik dərəcəsi üzrə qruplaşdırılan aktivlər üzrə vəsaitlərin qruplaşdırılan passivlər üzrə qısamüddətli öhdəliklərlə ödənilməsi müqayisəsini nəzərdə tutur. Beləliklə, balansın likvidliyi aktivlərin reallaşdırılmasının daxili imkanlarından səfərbər edilən tədiyyə vəsaitlərinin hesabına

təmin olunur. Kommersiya təşkilatlarının əksəriyyəti öz daxili mənbələrindən əlavə bankların və digər təşkilatların borc vəsaitlərini də cəlb edirlər.

Auditor təhlil edilən kommersiya təşkilatının investisiya cazibədarlığını, işgüzar aləmdə imicini qiymətləndirməlidir. Çünki, bunlar kənardan vəsait cəlb olunmasına imkan yaradan şərtlərdir. Bunun üçün mütləq, təcili və cari likvidlik göstəriciləri kifayət deyildir. Bundan başqa likvidlik əmsalı, onun hesablama formulunun sürət və məxrəcini təşkil edən göstəricilərin proporsional olaraq artması və ya azalması ilə müəyyən dövr ərzində dəyişməz qala bilər. Halbuki, bu müddətdə mənfəətin, rentabellik səviyyəsinin, kapitalın dövriyyəliliyinin və sairənin dəyişməsi ilə kommersiya təşkilatının maliyyə vəziyyətində dəyişiklik müşahidə oluna bilər.

Kommersiya təşkilatının likvidliyini tam, hərtərəfli və obyektiv qiymətləndirmək üçün aşağıdakı faktor modelindən istifadə etmək mümkündür:

$$Я_{ликв.} = \frac{A_{\text{вари}}}{M_{\text{баланс}}} \times \frac{M_{\text{баланс}}}{B_{\text{зысамүддәти}}}$$

Burada, $Я_{ликв.}$ - likvidlik əmsalı; A_{cari} - kommersiya təşkilatının cari aktivləri;

M_{balans} - balans mənfəəti; $B_{\text{qısamüddətli}}$ - qısamüddətli borclar.

Beləliklə, mənfəətin bir manatına düşən xalis aktivlərin kəmiyyəti ilə (aktivlərin rentabelliyyəsinin əksi olan kəmiyyət) kommersiya təşkilatının öz fəaliyyət nəticələri hesabına öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini ifadə edən göstəricinin hasilı tapılır. Bu amillərin hər birinin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari əvəzetmə və ya mütləq fərq üsullarından istifadə etmək olar. Maliyyə təhlilində likvidlik əmsallarından istifadə edərkən auditor nəzərə almalıdır ki, bu əmsallar müəyyən tarixdə borc öhdəliklərini ödəmək üçün ödəniş vəsaitlərinin mövcudluğu haqqında ancaq statistik təsəvvür verir. Kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin adi şəraitində cari aktivlər bərpa olunur, əmtəə – material qiymətlilərinin istifadə olunmuş ehtiyatlarının yeri doldurulur, ödənilmiş debitor borclarının yerini yeni borclar tutur. Kommersiya təşkilatının sərəncamında olan pul vəsaitlərinin həcmi əsas

etibari ilə satışın həcmindən, maya dəyərindən, mənfəətdən və fəaliyyət şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq pul daxilolmaları ilə əlaqəsi yoxdur.

Ödəmə qabiliyyətliliyinin olmamasının əsas səbəbi adətən satış, mənfəət planının yerinə-yetirilməməsi və bunun nəticəsi olaraq xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığıdır. Bundan əlavə vəsaitin debitor borclara, istehsal ehtiyatlarının artırılmasına, xüsusi qaytarma (ödəmə) mənbəyi olmayan məsrəflərə cəlb olunması da tədiyyə qabiliyyətinin pisləşməsinin səbəbi ola bilər. Vergilərin səviyyəsinin yüksək olması və xüsusən vergilər, onlara bərabər tutulan ödənişlərin vaxtında ödənilməməsinə görə cərimə sanksiyaları da kommersiya təşkilatının ödəmə qabiliyyətinin aşağı olmasının səbəbi ola bilər. Auditor ödəmə qabiliyyətliliyi göstəricilərinin dəyişmə səbəblərini kommersiya təşkilatının gəlir və xərc hissələri üzrə maliyyə planının yerinə-yetirilməsini təhlil etməklə müəyyənləşdirə bilər. Bunun üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat məlumatları və maliyyə nəticələri haqqında hesabatlar biznes-planın maliyyə bölməsinin göstəriciləri ilə müqayisə olunur. Təhlil nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olmasını artırmağın, onlardan daha qənaətlə istifadə etməyin ehtiyatları aşkar edilir və perspektivdə kommersiya təşkilatının sabit ödəniş qabiliyyətinin təmin edilməsi imkanları qiymətləndirilir. Kommersiya təşkilatının maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi aşağıdakı məcmu göstəricilərə əsaslanır: əsas və dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələrinin strukturu və onların yerləşməsi, kommersiya təşkilatının aktivləri və onların formalaşması mənbələri arasındakı tarazlıq, kapitaldan istifadənin effektivliyi və intensivliyi, kommersiya təşkilatının ödəmə və kredit qabiliyyətliliyi, kommersiya təşkilatının investisiya cəzbediciliyi və sair bu kimi göstəricilər.

Nəticələrin obyektivliyini təmin etmək məqsədilə hər bir göstəricinin keçmiş bir neçə il üçün dinamikası təhlil olunur, sahə üzrə orta və normativ göstəricilərlə müqayisələr aparılır. Təhlil zamanı kapitalın dividend gətirmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün səhmlərin məzənnəsinin dinamikasını, bu səhmlər qiymətli kağızlar bazarında reallaşdırılırsa, onda maliyyə riskinin dərəcəsini, həmçinin aktiv-

lərin və əldə olunmuş mənfəətin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir.

III FƏSİL. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının auditor yoxlanmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Maliyyə hesabatlarının auditi zamanı auditor sübutlarının əldə edilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Auditin dəlil-sübutları dedikdə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində müəyyən edilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, digər daha ciddi faktları təsdiq və sübuta yetirən sənədlər və məlumatlar nəzərdə tutulur. Bu, dəlil-sübutlar xarakterinə, mahiyyətinə, təyinatına görə qruplaşdırıla bilər. Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar maddi mənimsəmə xarakteri daşıyırsa, onlar sadəcə nöqsan və kənarlaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun üçün auditor yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qeydlər etməklə, yol verilmiş nöqsanların məzmununun qısa şərhini verməli və onun hansı normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmamasını göstərməlidir. Belə hallar yoxlanılan təsərrüfat subyektində kütləvi xarakter daşıyırsa, auditor onları məzmununa görə qruplaşdırmalı və sadəcə olaraq bir neçə misal göstərməklə bu nöqsanları xüsusi reyestr tərtib edib yekun arayışına əlavə edə bilər.

Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd təsərrüfat əməliyyatları aşkar edilərsə, ilk növbədə auditor bu əməliyyatların Azərbaycan Respublikasının hansı qanunverici və normativ aktlarına zidd olmasını konkret olaraq qeyd etməlidir. Həmçinin təsərrüfat əməliyyatını şərh etməli və nəticədə vurulmuş ziyanın, yaxud qeyri-qanuni gəlirin

həcmi müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə auditor ziyanın təsdiqi üçün lazımi dəlil-sübut əldə etməlidir. Əgər audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində yoxlanılan təsərrüfat subyektinin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatında mənimsəmə halları aşkar edilərsə, onların təsdiqi üçün ilkin sənədlər – dəlil-sübutlar olmalıdır.

Auditorun dəlil-sübutlarının geniş məzmunlu açılışı “Auditor sübutları”-BAS 500 şərh edilmişdir. Bu standarta görə auditor dəlil-sübutları 2 istiqamətdən əldə edilə bilər:

- audit yoxlama-ekspertizası aparılan kommersiya təşkilatının özündən;
- yoxlanılan təsərrüfat subyektinin əlaqəli təşkilatlarından və ya fiziki şəxslərdən.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində nöqsan və qanun pozuntuları aşkar etdikdə kommersiya təşkilatında aparılan əməliyyatlar qapalı təsərrüfat əməliyyatları olubsa, təbii ki, belə nöqsanların təsdiqi üçün təsərrüfat subyektinin məlumatları, ilkin sənədləri kifayətdir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyənləşdirilmiş çatışmamazlıqlar və nöqsanlar kənar təşkilatlarla, sifarişçi təşkilatlarla əlaqədirlərsə, bu zaman yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar olunmuş çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi üçün təsərrüfat subyektinin əlaqəli təşkilatlarından dəlil-sübutlar əldə edilməlidir. «Auditor sübutları» beynəlxalq audit standartına görə, auditor dəlil-sübutu mahiyyətinə görə yazılı, şifahi və faktiki növlərə bölünür. Bir qayda olaraq yazılı dəlil-sübutlar sənədli dəlil-sübutlar hesab edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu daha ciddi auditor dəlil-sübutu sayılır. Belə dəlil-sübutlara audit yoxlama-ekspertizasında ciddi qanun pozuntuları və mənimsəmə halları aşkar edilən zaman ehtiyac duyulur.

Şifahi sübutlar audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində aşkar olunmuş kənarlaşmalara şamil edilir. Auditor yoxlama arayışında bu kimi halların şərhini verməklə kifayətlənə bilər. Faktiki sübutlar öz mahiyyətinə görə dəyişkən olduğu üçün uçot-hesabat işlərinin müəyyən tarixə qalıqları və hesabat dövrünə iqtisadi göstəricilərin rəqəmlərlə şərhidir. Həmin standarta görə auditor dəlil-sübutu əldə etmək üçün müvafiq prosedur əməliyyatlar aparmalıdır. Belə ki,

yoxlama-ekspertiza aparılan kommersiya təşkilatıdə uçot-hesabat işlərinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün auditorun müvafiq testlərdən istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Yəni auditor uçotun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq əvvəlcədən tərtib etdiyi suallara, yoxlanılan kommersiya təşkilatının uçot-hesabat işlərinin faktiki vəziyyətinə dair cavablar tapmalıdır.

Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflərin qiymətləndirilməsi və bu təhrifləri sübuta yetirmək üçün auditorun alternativ mühasibat yazılışları (müxabirələşmələri) tərtib etməsi nəticəsində yekun qərar çıxarması vacibdir. Auditor yoxlama-ekspertiza aparılan kommersiya təşkilatının ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların xarakterinə görə dəlil və sübutların digər formalarından da istifadə edə bilər.

Auditor kommersiya təşkilatının mal-material qalıqlarının seçmə üsulu ilə yoxlanılması nəticəsində aşkar olunan çatışmamazlığı dəqiqləşdirmək və qiymətləndirmək üçün mal-material qalıqları üzrə inventarlaşma üsulundan istifadə etməlidir. Kommersiya təşkilatının istehsal etdiyi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətində müəyyən çatışmamazlıq varsa, bu zaman laboratoriya analizindən və yaxud mütəxəssis rəyindən istifadə olunması vacibdir. Kommersiya təşkilatının debitor və kreditör əməliyyatlarında malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müəyyən çatışmamazlıqlar aşkar edilərsə, bu çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi üçün qarşılıqlı üzləşmə aktından istifadə olunması vacibdir.

Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində kommersiya təşkilatının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərdə ciddi fərqlər aşkar edilərsə və bu fərqlərin maliyyə nəticələrinə əsaslı təsir göstərməsi ehtimalı olan zaman auditorun yoxlanılan dövr üçün alternativ mühasibat balansını tərtib etməsi zəruridir. Həmin dövr üçün baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları başdan-başa inventarlaşma edilib, yenidən dövriyyə cədvəlləri tərtib olunmalıdır.

Auditin dəlil-sübutlarında sadə hesablama, müşahidə, rəsmi sorğu üsullarından da istifadə etmək mümkündür. Bütün hallarda audit yoxlama-ekspertiza nəticəsində müəyyənləşdirilən çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalar bu və ya digər

formada təsdiq edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanların daha dəqiq, daha geniş şərhı bu standartta əlavə olaraq BAS 501- «Auditor sübutları – xüsusi maddələrə yenidən baxılması» adlı standartda öz əksini tapmışdır. Belə standartda zərurət bu sahədə mövcud beynəlxalq standartların tələblərindən irəli gəlir. «Auditor sübutları–xüsusi maddələrə yenidən baxılması» beynəlxalq audit standartın əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının ayrı-ayrı xüsusi məbləğləri və digər məsələlərdə əlavə məlumatların, əlavə sübutların əldə edilməsinə xidmət etməkdir. Burada əsas etibarilə debitor və kreditor borcları, məhkəmə işləri, iddiaları haqqında sorğu qaydaları, uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin qiymətləndirilməsi və onların açıqlanması qaydaları öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, auditin dəlil-sübutlarında bir çox vasitələrdən istifadə edilir. Hər hansı bir sübut konkret faktlara və sənədlərə əsaslanmalıdır. Daxili auditin yekunlarından da auditin dəlil- sübutlarında əsaslı vasitə kimi istifadə oluna bilər. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, daxili audit təsərrüfatda-xili nəzarət sisteminin vəziyyətini müəyyənləşdirir. O, kommersiya təşkilatının uçot-hesabat işlərinin aparılma qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət edən bir sistemdir. Daxili audit təsərrüfatdaxili bölmələr arasında resursların səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirən operativ idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Daxili audit həmçinin təsərrüfat daxilində istehsalın təşkili, istehsal prosesinə nəzarət, təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirən bir idarəetmə elementi olmaqla kommersiya təşkilatının, onun rəhbərinin və yaxud sahibkarın mənafeyinə xidmət edir. Təsərrüfatdaxili audit kommersiya təşkilatının bütövlükdə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Bir qayda olaraq təsərrüfatdaxili audit kommersiya təşkilatının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onun istehsal prosesinin ahəngdar təşkilinə təsir edir və idarəetmənin müvafiq funksiyalarını yerinə yetirir. Yəni onun vəzifəsi rəhbərliyin qəbul etdiyi qərar və sərəncamların həmin kommersiya təşkilatının şöbə və bölmələrində yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında lazımi informasiyanı təmin

etməkdən ibarətdir. Ona görə də daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərdən zəngin informasiya toplanı bilər və bu kənar audit üçün yararlı ola bilər. Bu zaman audit yoxlama-ekspertiza işlərində daxili auditin nəticələrindən auditor dəlil-sübut kimi istifadə edə bilər. Dəlil və sübutlar əsas etibarlı ilə təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində səmərəli vasitə rolunu oynayır. Belə ki, təsərrüfatdaxili audit vasitəsilə mütəmadi olaraq operativ qaydada bölmə və şöbələrdə sərbəst fəaliyyət göstərən, hüquqi statusa malik olan törəmə kommersiya təşkilatılarda monitorinqlər keçirilir və onun nəticələri barədə rəhbərliyə lazımi məlumatlar verilir.

Keçirilən monitorinqlərin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində bir çox kənarlaşmalar təsərrüfat əməliyyatları üzrə nöqsanlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, təhriflər, qanundan kənarlaşmalar öz əksini tapır. Əgər qeyd olunan hallar təsərrüfatdaxili auditin nəticələrində mütəmadi olaraq təkrarlanırsa və onun aradan qaldırılması üçün heç bir praktiki tədbirlər görülmürsə, həmin faktlar kənar audit yoxlama-ekspertiza işlərində öz əksini tapa bilər və dəlil-sübut kimi mütəmadiyyəti daxili auditin nəticələri ilə təsdiqlənə bilər.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, kommersiya təşkilatı öz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri bazasında qurur. Bu prinsiplər aşağı və orta idarəedici korpusda ayrı-ayrı şöbə və bölmələr tərəfindən pozula bilər. Təsərrüfatdaxili audit nəzarət sistemini həyata keçirən zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsini qiymətləndirməlidir. Kənar audit yoxlama-ekspertiza işlərini həyata keçirən zaman bu işlərin həcmi böyük olduğu üçün daxili auditin monitorinq yoxlamalarının nəticələrinə istinad etməklə müvafiq fikir yürüdə bilər. Təsərrüfatdaxili auditin funksiyalarından biri də müvafiq qaydada tematik yoxlamaların keçirilməsidir. Ayrı-ayrı sahələrdə yol verilmiş qanunsuzluqlar, kənarlaşmalar və uçotda pozuntular bütövlükdə kommersiya təşkilatının təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsi üzrə fikir yürütməyə əsas verir. Yəni yol verilmiş nöqsanlar bütün şöbə və bölmələrdə təkrarlanırsa, auditor bu sahədə müvafiq qərar qəbul etməklə təsərrüfat-

daxili auditin nəticəsinin yoxlanmasına istinad edə bilər.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində dəlil və sübutlarla təsərrüfatdaxili bölmə və şöbələrdə idarəetmənin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Daha doğrusu, təsərrüfatdaxili nəticələrdən istifadə edilməsində müvafiq qaydalara əməl olunmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman müəyyənləşdirdiyi bir sıra qanun pozuntuları, uçotdan kənarlaşmalar və ciddi əhəmiyyətə malik olmayan nöqsanları qruplaşdırmalı, əgər eyni tipli nöqsanlara mütəmadi olaraq yol verilmişdirsə, həmin nöqsanların təsərrüfatın ümumi səmərəliliyinə təsiri qiymətləndirilməlidir. Bu zaman öz fikrini qətiləşdirmək, möhkəmləndirmək üçün auditor təsərrüfatdaxili auditin nəticələrinə istinad edə bilər.

Təcrübədə bir çox hallarda bu tipli nöqsanlar, kənarlaşmalar uçot və hesabat işləri ilə əlaqədar olur. Həmin nöqsanlara şöbələrdə, bölmələrdə yol verilir və bunlara bir çox hallarda ciddi əhəmiyyət verilmir. Lakin uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar forma etibarilə əhəmiyyətli olmasa da, onları qruplaşdırdıqda və təhlil etdikdə müəyyən rəyə gəlmək mümkündür.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman daxili auditin nəticələrindən uçot-hesabat işləri ilə yanaşı digər məsələlərində - marketinq tədqiqatı, satış əməliyyatı, satışın təşkili, menecerin idarəetmə səviyyəsi kimi məsələlərin qiymətləndirilməsində də istifadə edə bilər.

Auditorun dəlil-sübutu kimi digər halların təsdiqi və qiymətləndirilməsində daxili auditin nəticələrindən istifadə edilən zaman həmin halların daxili auditin arayışlarında qiymətləndirmə səviyyəsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bir çox hallarda təsərrüfatdaxili auditin nəticələrində müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlar lazımınca qiymətləndirilmir və yaxud həmin nöqsanların aradan qaldırılması üzrə əməli təkliflər hazırlanıb rəhbərliyə təqdim edilmir. Belə yanaşmalar onu sübut edir ki, təsərrüfatdaxili auditin nəzarət sistemi lazımi səviyyədə qurulmamış və bütövlükdə onun idarəetməyə təsir dərəcəsi müvafiq səviyyədə deyildir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfatdaxili auditin səmərəliliyi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Eyni

zamanda təsərrüfatdaxili audit bütövlükdə təsərrüfatın daxilindəki nəzarət sisteminə səmərəli təsir dərəcəsi qiymətləndirilməli və onun təşkili proseduralarına diqqət yetirilməlidir.

Daxili audit işinə baxılması və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi BAS 400 “Risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət” beynəlxalq audit standartında geniş şərh edilmişdir. Həmin standartda daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərinin həcmi, onun nəzarət və xidmət sferasının hədləri müəyyənləşdirilmiş və qiymətləndirmək qaydaları dəqiqləşdirilmişdir. Kənar auditlə daxili auditin qarşılıqlı əlaqələri və onların tənzimlənməsi qaydaları, kənar auditdə daxili auditin nəticələrindən istifadə edilməsi prosedurları verilmişdir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində dəlil-sübutların təsdiqi və möhkəmlənməsində üçüncü şəxs kimi ekspert – mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsinin geniş təcrübəsi mövcuddur. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərindən və istehsalın texnoloci prosesindən irəli gələn bir çox hallarla üzləşilir. Auditor məhsul istehsalında texnoloci prosesə əməl edilməsi, iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisinin təsdiqi məsələlərində və digər sahələr üzrə mütəxəssis olmaya bilər. Belə halda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin sahələri üzrə spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, texnoloci proseslərin gözlənilməsini qiymətləndirmək üçün auditor ekspert–mütəxəssislərin rəy və təkliflərindən istifadə etmək məcburiyyətindədir.

Auditin yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssislərin rəyindən istifadə qaydaları BAS 620- “Ekspertin işindən istifadə edilməsi” (ISA 620 «Using the Work of an Expert») beynəlxalq audit standartında beynəlxalq audit standartlarında öz əksini tapmışdır və əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza işində sübut kimi ekspert-yoxlama işi qaydalarına dair tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu standart əsas etibarilə ekspertin işindən istifadə zəruriliyini və qaydalarını müəyyənləşdirir. Həmin standartda görə ekspert-mütəxəssislərin dəvət olunması zəruriliyi ekspertiza işi aparılan zaman müəyyən məsələlərə aydınlıq

gətirilməsi ilə əlaqədardır. Digər bir halda isə, hər hansı məsələyə obyektiv qiymət verilməsi üçün sifarişçi tərəfindən ekspert-mütəxəssis dəvət oluna bilər. Həmin standartda görə ekspert-mütəxəssislərin dəvət olunması zamanı aşağıdakı halların nəzərə alınması vacib sayılır:

- aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin (torpağın, bina-qurğu, digər avadanlıqların, incəsənət əsərlərinin və qiymətli daşların) qiymətləndirilməsi;
- aktivlərin miqdarının və ya fiziki aşınma vəziyyətinin müəyyən edilməsi (təbii ehtiyatların, yeraltı ehtiyatların, neft ehtiyatlarının), habelə qurğu və avadanlıqların qalan istismar müddətinin təhlili, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmnin müəyyən edilməsi - qiymətləndirilməsi;
- müqavilələrin, sazişlərin və digər sövdələşmələrin qanunverici, normativ aktlara uyğun olaraq hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalında texnologi proseslərin gözlənilməsi.

Həmin standartda görə əmlakın qiymətləndiriciləri, hüquqşünaslar, texnoloqlar, mühəndislər ekspert-mütəxəssis ola bilər. Lakin standartların müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılması şəraitindən, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq digər sahə mütəxəssislərinin də ekspert olması istisna edilmir. Ekspert xidmətini yerinə yetirən mütəxəssis bu sahədə böyük praktik-təcrübəyə və dərin nəzəri biliklərə malik olmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertizasında dəlil və sübutların təsdiqi məqsədilə dəvət olunan ekspert-mütəxəssislər məhkəmə, mühasibat və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən ekspert-mütəxəssislər kimi xüsusi statusa malik deyillər. Burada ekspert-mütəxəssislərin diplomu, lisenziyası və digər təsdiqedicə sənədləri ekspert biliyinin sübutu ola bilər. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə qaydaları da "Ekspert işindən istifadə edilməsi" beynəlxalq audit standartının müvafiq maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin standartda uyğun olaraq ekspert işinin həcmi, müddəti və digər şərtləri sifarişçi və ekspert tərəfindən müəyyən edilməli, razılaşdırılmalı və müvafiq qaydada sənədləşdirilməlidir.

Müstəqil ekspertin audit yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb edilməsi auditorla ekspert arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Həmin müqavilədə ekspertizanın predmeti, məqsədi, həcmi, tədqiqat üçün informasiya mənbələri, ekspert hesabatının forma və məzmunu, ekspertin rəy və nəticələrinə hansı formada auditor sübutu kimi baxmağın mümkünlüyü təmin edilməlidir. «Ekspert işindən istifadəyə edilməsi» beynəlxalq audit standartında da həmçinin ekspert-mütəxəssislərin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin qaydası öz əksini tapmışdır. Bu standartda görə ekspert-mütəxəssislərin yerinə yetirdiyi iş ekspertlə auditor arasında bağlanmış müqavilənin tələblərinə cavab verməlidir.

Ekspert rəy və nəticələrində öz əksini tapmış informasiyalar və iqtisadi göstəricilər yoxlanılan kommersiya təşkilatının mühasibat və digər uçot məlumatlarına uyğun olmalıdır. Ekspertin istifadə etdiyi qiymətləndirmənin ilkin şərtləri və metodları maliyyə-mühasibat hesabında olan şərtlərə və metodlara uyğun olmalıdır. Ekspert işində istifadə olunan hesablama və digər tədqiqat nəticələrində yeri gəldikdə Azərbaycan Respublikası qanunverici və normativ hüquqi aktlarına istinad edilməlidir.

Ekspertin təqdim etdiyi rəy-nəticələr aydın, qərəzsiz və dəqiq olmalıdır. Bir qayda olaraq auditor yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssis rəyindən istifadə etmişdirsə bu, həmin sahə üzrə auditoru mövcud əməliyyatlar üzrə məsuliyyətdən azad etmir. Əgər auditor ekspert-mütəxəssis rəyində məntiqi nəticə görmürsə və ya ekspert-mütəxəssisə qarşı ciddi inamsızlıq yaranarsa, ekspert-mütəxəssis tərəfindən yerinə yetirilən iş və xidmətlərin nəticəsində verilən rəyə alternativ rəyin hazırlanmasını təşkil etməyə borcludur.

Buna görə də ekspert-mütəxəssisin rəy və nəticələrində müvafiq prinsiplərin məqamları öz əksini tapmalıdır. Bütövlükdə götürdükdə ekspert-mütəxəssisin rəy və nəticələrinin üç hissədən ibarət olması təklif olunur: ümumi prinsiplər - giriş hissə, tədqiqat, nəticə və təkliflər. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb edilmiş ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin yekun arayışlarında bunlar əksini tapmalıdır: yoxlanılan obyektin adı, ünvanı, yerinə

yetirdiyi iş və xidmətlərin həcmi, xarakteri, ötən dövrdə analoci ekspert-mütəxəssis rəylərindən bu sahədə istifadə edilməsi və onların nəticələri, həmin ekspertin yerinə yetirdiyi işlərin əsasında verdiyi təkliflər nəticəsində əldə edilən müvafiq dəyişikliklər və s.

Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrinin giriş hissəsində, həmçinin yerinə yetirilən işlərdə və xidmətlərdə hansı metod və vasitələrdən istifadə edildiyi qeyd edilməli, ekspert aparan mütəxəssisin adı, soyadı, atasının adı, ixtisas dərəcəsi, həmin sahədə müvafiq iş təcrübəsi, yoxladığı şəraitin, ekspertiza etdiyi hər hansı bir halın tarixi və ekspertiza üçün əldə etdiyi materialların ünvanı göstərməlidir. Ekspert-mütəxəssislərin rəyinin giriş hissəsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ekspertiza üçün bağlanmış müqaviləyə uyğun olması göstərməlidir. Əgər bu sahədə dəyişiklik edilibsə, o rəsmi razılaşdırılmalıdır. Ekspert-mütəxəssis həmçinin öz rəy və nəticələrini rəsmiləşdirən zaman onun giriş hissəsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ekspertizası zamanı hansı qiymətlərdən istifadə etdiyinə hüquqi bazasını da göstərməlidir.

Bir qayda olaraq ekspert-mütəxəssislərin verdiyi rəy və təkliflərin tədqiqat hissəsində tədqiqatın aparılma prosesi, onun metodikası, ardıcılığı və əldə edilən nəticələr faktlarla qeyd edilməlidir. Hər hansı analitik bir sahə üzrə aparılan ekspertiza işlərinin nəticələri bu fəsilə ayrıca öz əksini tapmalıdır. Əgər ekspertiza bir neçə əlaqəli sahədə aparılırsa, bunların nəticələri bir bölmədə göstərilə bilər. Ekspert-mütəxəssisin apardığı tədqiqatın nəticələri mümkün qədər sadə və oxunaqlı qaydada şərh edilməlidir. Bu ekspert rəyində ekspertiza üçün tətbiq olunan metodik vəsaitlərdən, müxtəlif modellərdən, hesablama metodikasından istifadə edilibsə, onların tarixi, normativ hüquqi sənədlərin dərc edildiyi orqanın ünvanı və müəllifi göstərməlidir. Əgər ekspert-mütəxəssis apardığı tədqiqat sahəsində xüsusi və spesifik terminlərdən istifadə etmişdirsə, bu terminlərin izahını və onun mənbəyini göstərməlidir.

Ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin yekun rəyi audit-yoxlama arayışının nəticə hissəsində öz əksini tapmalıdır. Bu zaman ekspert-

mütəxəssis qarşısında duran hər bir sual mütləq cavablandırılmalıdır. Əgər yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirəcəyi iş və xidmət, yaxud aparacağı tədqiqat obyektiv və subyektiv səbəblərdən mümkün olmamışdırsa, bu barədə yekun arayışının nəticə hissəsində mütləq qeydlər edilməlidir.

Ekspert-mütəxəssisin yekun-nəticə arayışı audit yoxlama-ekspertiza işlərində vacib sənəd sayıldığı üçün burada bəzi rekvizitlərin, o cümlədən arayışa əlavə edilən sənədlərin adları, ünvanı, tarixi və hansı təşkilatlardan verildiyi dəqiq göstərilməlidir. Ekspert-mütəxəssisin yekun-nəticə arayışı ekspert aparan mütəxəssis tərəfindən (adı, soyadı, atasının adı göstərilməklə) imzalanmalıdır. Arayışda, həmçinin onun tərtib olunduğu tarix qeyd edilməlidir. Bir qayda olaraq yekun-nəticə arayışının iki nüsxədən ibarət tərtib olunması vacibdir.

Kommersiya təşkilatının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı aşkar edilən nöqsan və neqativ halların təsdiqi, sübuta yetirilməsi üçün müvafiq dəlillərin əldə edilməsi, sənədləşdirilməsi yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli, nəticəli olmasının ən vacib amillərindən biri hesab edilir. Belə ki, bir çox hallarda auditorun apardığı yoxlama-ekspertiza nəticəsində kommersiya təşkilatının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində kifayət qədər nöqsanların və bəzən əmlakın mənimlənməsi kimi neqativ halların aşkar edilməsinə baxmayaraq, onların təsdiqi üçün lazımi qədər dəlil və sübut toplanılmır. Ona görə də aparılan yoxlama-ekspertiza işi nəticəsiz və səmərəsiz olur. Odur ki, audit yoxlama-ekspertizası arayışında faktlar olduqca dəqiq və konkret göstərilməli, müvafiq dəlil və sübutla əsaslandırılmalıdır. Həmin faktları təsdiq edən dəlil və sübutlar auditin işçi sənədi sayıla bilər. Bu sənədlər xarakterinə görə bir neçə istiqamətə ayrılır:

- qanunverici və normativ aktların pozulması, onların əsasında baş verən halların nəticəsi;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində uçot-hesabat qaydalarının pozulması və bu sahədə mövcud normativ sənədlər;
- maddi əşyaların, pul vəsaitlərinin birbaşa və dolaylı yolla mənimlənməsini təsdiq edən sənədlər;

- kommersiya təşkilatının fəaliyyət istiqamətində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan hallar və məhsul istehsalında texnologiyaların proseslərə əməl olunmasına dair normativ sənədlər;

- sair sənədlər (müqavilələr, sazişlər, alqı-satqı sövdələşmələri və bu sahədə mövcud normativ qaydalar).

Qanunverici və normativ aktların pozulması ilə ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının da pozulmasına yol verilə bilər. Ona görə də auditor təsərrüfat əməliyyatının ilk növbədə qanunverici və normativ aktların tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini qiymətləndirməlidir. Əgər hər hansı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatı qanunverici və normativ aktların tələblərinə ziddirsə və bunun nəticəsində dövlətə, ictimaiyyətə, sahibkara maddi ziyan dəymişdirsə, bu ziyanın həcmi müəyyənləşdirilməli və arayışda müvafiq qeydlər aparılmalıdır.

Kommersiya təşkilatının təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlamasında aşkar edilən qanunsuzluqların hansı qanunun, hansı normativ hüquqi aktın tələblərinə zidd olması konkret olaraq göstərilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertizası zamanı kommersiya təşkilatının uçot-hesabat işlərinin normativ hüquqi bazası da qiymətləndirilməlidir. Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş çatışmamazlıqlar nəticəsində mənimsəmə hallarının və digər bu kimi qanuna zidd əməliyyatların sübuta yetirilməsinin sənədləşməsi çox mürəkkəb və məsuliyyətli işdir. Burada iki hal mövcuddur: hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində pul və maddi aktivlərin mənimsənilməsi; uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində yaranmış təhriflər.

Auditor birinci növbədə uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar nəticəsində pul və maddi aktivlərin mənimsənilməsi halının sübuta yetirilməsi üçün qanunsuz əməliyyatları təsdiq edən ilkin sənədləri müvafiq qaydada götürüb yoxlama-nəticə arayışına əlavə etməlidir. Belə ilkin sənədlər əmək haqqı üzrə hesablaşma-ödəmə cədvəli, kassa mədaxil, məxaric orderi, nağdsız aparılmış bank əməliyyatları üzrə ödəmə tapşırıqları, mal-material qiymətlilərinin anbara mədaxil və məxaric edilməsi qaimələri, əsas və dövriyyə

vəsaitlərinin inventarlaşma aktları, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin silinməsinə dair sənədlər, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dəyərini təsdiq edən ilkin sənədlər, məhsul istehsalı və satışına dair hesab-fakturalar və sair ola bilər.

İkinci halda, əgər mühasibat sənədlərində və maliyyə hesabatları formalarında yol verilmiş təhriflər nəticəsində iqtisadi göstəricilərdə süni şişirtmələr yaradılmışdırsa, bu kimi halların təsdiqi və sübutu üçün auditor alternativ formada maliyyə hesabatları və mühasibat yazılışları tərtib etməlidir.

Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş nöqsanlara sübut və dəlil kimi daxili auditin nəticələrindən də istifadə edilə bilər. Burada sadəcə olaraq seçmə üsulu ilə aparılmış yoxlama əməliyyatlarında aşkar edilmiş kənarlaşmalar audit-yekun arayışında qeyd edilməklə, yeri gəldikdə daxili audit-yoxlama arayışlarının nəticələrinə istinad edilməklə həmin arayışların bir neçəsi dəlil və sübut üçün yekun arayışına əlavə edilə bilər.

Məssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı məhsul istehsalında texnoloci proseslərin gözlənilməsi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində dəyən ziyanın, yaxud əldə edilən gəlirlərin təsdiqinin sənədləşdirilməsində bir neçə üsuldən istifadə edilə bilər. Bu kimi halların təsdiqində vacib sənədlər kimi laboratoriya analizinin nəticəsi, mütəxəssislərin verdiyi yekun - rəy arayışı, auditorun özünün müşahidəsi altında aparılan sınaq işlərinin nəticələrini göstərmək olar. Bu proseslərin sənədləşdirilməsi formaca müxtəlif olsa da, məzmun etibarı ilə eynidir, yəni məhsul istehsalı üzrə texnoloci proseslərdə yol verilmiş kənarlaşmaların nəticələrinin rəsmiləşdirilməsindən ibarətdir. Bu halların sənədləşdirilməsi qaydası aşağıdakı kimi ola bilər:

- auditorun şəxsi müşahidəsi nəticəsində aparılan eksperimentlərin nəticəsi şahidlərin iştirakı ilə yerində aktlaşdırılmalı və bu barədə audit-yoxlama yekun arayışında qeydiyyat aparılmalıdır.

Digər hallarda, yəni mütəxəssis-ekspertlərin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlər nəticəsində məhsul istehsalı prosesində yol verilmiş nöqsanlara dair yekun rəyi və

onu təsdiq edən laboratoriya analizinin verdiyi nəticə-arayışı, yoxlama-yekun arayışına əlavə edilməklə bu barədə yekun arayışda müvafiq qeydlər aparılmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı sahələrin və istehsalın spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq bir sıra fərqli hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, kommersiya təşkilatının rəhbərliyinin aldadılması yolu ilə bir çox kiçik həcmli təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına rast gəlinir ki, bunlar da əksər hallarda pul vəsaitlərinin və maddi əşyaların mənimsənilməsi ilə bağlı olur. Belə hallara misal olaraq pensiya ödənişlərində, məzuniyyət haqqlarının ödənişlərində, həmçinin müqavilələrin bağlanması və icrasında qiymətlərin-tariflərin təhrif olunmasına rast gəlmək olar. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində belə halların sübuta yetirilməsi üçün sənədləşdirmə aparılmalıdır. Bir qayda olaraq bütün bu kimi hallar ümumiləşdirilir, yoxlama-yekun arayışının müvafiq hissəsində qeydlər aparılır

3.2. Səhv və qeyri qanuni hərəkətlər səbəbindən maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar edilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi

Mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama- ekspertizasının əsas məqsədi uçot və maliyyə hesabatlarının məqsədli yaxud məqsədsiz şəkildə rəqəmlərin təhrif olunması faktlarını aşkar etmək, təhriflərin maliyyə göstəricilərinə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təhrif mühasibat uçotunun aparılması və ya təşkilinin, həmçinin maliyyə hesabatlarının tərtibinin müəyyən edilmiş normativ qaydalara uyğun olmaması, hesabat məlumatlarının səhv əks etdirilməsi və təqdim olunmasıdır.

Təhriflər bilərəkdən və təsadüfən baş verən, mühüm və mühüm olmayan təhriflərə bölünür. Bilərəkdən edilən təhriflər müəssisə heyətinin düşünülmüş hərəkəti və hərəkətsizliyinin nəticəsidir. Bu cür təhriflərə tamahkarlıq məqsədi ilə mühasibat hesabatlarından istifadə edənləri aldatmaq üçün yol verilir. Uçot və hesabat məlumatlarında təsadüfi olan təhrifləri mühasibatlığın və ya rəhbərliyin mühasibat uçotu işində naşı olması, hesabatların tərtibi qaydalarını bilməmələrinin

nəticəsi ola bilər. Lakin bilərəkdən və ya təsadüfi olan mühüm təhriflər uçot və hesabat məlumatlarının dəqiqliyinə həlledici dərəcədə təsir edir, onlarda düzəliş etmək üçün xüsusi metodların tətbiqini tələb edir. Qeyri-mühüm təhriflər bu cür təsirə malik deyil və adi mühasibat qaydasında aradan qaldırılır.

Təhriflər, hesablama zamanı səhvə yol verilməsi, hesabat məlumatlarının tam nəzərə alınmaması, sənədlərin bir hissəsinin itirilməsi və ya onların mülki, vergi, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına gətirib çıxaran saxtalaşdırma və ya uçot siyasətinə əməl olunmaması ilə əlaqədar ola bilər.

Uçot və hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin aşkar edilməsi və onların müəssisənin mühüm maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi BAS 240 “Maliyyə hesabatı auditinin gedişində səhvlərə və dələduzluğa münasibətdə auditorun məsuliyyəti” adlı beynəlxalq audit standartında öz əksini tapmışdır. Həmin standart əsasən auditor yoxlama-ekspertiza apardığı zaman müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində rast gəldiyi təhrifləri məzmununa və növlərinə görə qruplaşdırmalı, təhriflərin audit riskinə təsirini qiymətləndirməlidir. Bununla yanaşı, müəssisədə mühasibat uçotu məlumatlarının təhrif olunması aşkar olunduqda, auditor ilk növbədə bu təhriflərin müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərə və son olaraq maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməlidir. Bunun üçün auditor iqtisadi, o cümlədən maliyyə təhlilinin çoxsaylı metod və üsullarından istifadə etməlidir.

Təhlil hesabatların təhrif olunması faktlarını müəyyən etməyə, sayca konkretləşdirməyə, onları səbəblərinə və səbəbkarlarına görə təsnifləşdirməyə, kəmiyyətə və məzmunca qiymətləndirməyə, mühümlülüyünün səviyyəsini müəyyən etməyə kömək edir.

Maliyyə hesabatları üçün əhəmiyyətli sayılan məbləğin ilkin qiymətini vermək üçün auditor hər şeydən əvvəl bu məbləğin mahiyyətini aydınlaşdırmalıdır. Bu sahədə mövcud beynəlxalq audit standartları təhriflərin ilkin qiymətləndirilməsində kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etməyi tövsiyə edir. Yoxlama zamanı hər hansı hala məbləğ şəklində qiymət vermək daha

məqsədəuyğun və effektivdir.

Müəssisənin iqtisadi göstəricilərində olan təhriflərin aşkarlanması ehtimalı aşağıdakı amillərə istinad oluna bilər:

a) audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisələrdə mühüm və əhəmiyyətli həcmdə maliyyə qoyuluşlarının mövcudluğu;

b) dövriyyə vəsaitlərinin, məhsul satışının həcmnin sürətlə artması və ya azalmasına, eyni zamanda onların müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə uyğun gəlməməsi;

c) təhlil olunan təşkilatın yoxlanılan dövrdə bir və ya bir neçə alıcıdan, sifarişçidən, tədarükçüdən asılılığı;

ç) müqavilə münasibətlərinin təcrübəsində və ya uçot siyasətində audit nəticəsində aşkar edilən mənfəətin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə bilavasitə və ya dolayı təsir edən dəyişikliklər;

d) maliyyə göstəricilərinin mühüm dərəcədə dəyişməsinə təsir edə bilən, xüsusən ilin axırında müəssisənin tipik olmayan təsərrüfat sövdələrinin mövcudluğu;

e) göstərilən xidmətlərin məzmunu ilə həcmi arasında müvafiq fərqlərin olması, ödənişlərin, o cümlədən maliyyə xarakterli ödənişlərin aparılmasında uyğunsuzluğun olması;

ə) kapitalın strukturu və mənfəətin bölgüsündə baş verən mühüm dəyişikliklər.

Təhriflərin mühüm bir hissəsi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə, məhsulun hazırlanması və satışının texnologiyası, təşkilati şəraiti ilə əlaqədar ola bilər. Adları çəkilən amillərin əksəriyyətinin təsiri keyfiyyətə ölçülə bilməz. Onlar təhriflərin ancaq baş verməsi imkanlarını və yaranmasına səbəb olan meylləri göstərir. Ona görə də təhlilin gedişində auditor müəssisənin maliyyə hesabat işlərinin əsasında müəssisənin və bura böyük həcmdə vəsait qoymuş kənar investorların böhran vəziyyətini gördükdə o, ilk növbədə hesabat göstəricilərinin reallığını, onların həqiqətən hansı vəziyyətdə olmasını dəqiqləşdirməlidir. Müəssi-

sənin menecerləri və sahibləri bəzən borclardan can qurtarmaq üçün, yaxud borcun əksər hissəsindən azad olmaq üçün süni sürətdə müflis vəziyyəti yaradırlar.

Dövriyyə vəsaitinin məbləğinin dəyişmə dinamikasının satışın miqdarına və maliyyə nəticələrinə uyğun gəlməməsi, təhrifə yol verilən sahə və fəaliyyət sferasının daha konkret göstəricisidir. Lakin burada da həmin göstəricilərin nisbətinin aşağıdakı səbəblərdən ətraflı təhlili tələb olunur: bu uyğunsuzluq birinci növbədə fakt üzrə kəmiyyəti təsdiq etmək üçün lazımdır; ikincisi, onların nəyin hesabına yarandığını və hansı nəticələrə gətirəcəyini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Audit edilən təşkilatın bir və ya bir neçə kontragentdən asılılığı da belə təsəvvür əmələ gətirə bilər ki, yoxlanılan təşkilat onlarla əlbir olmaqla, öz maraqlarını qarşılıqlı surətdə reallaşdırmaq üçün belə vəziyyəti yaradırlar. Burada söhbət düşünülmüş təhrifdən gedir ki, bu halda onu asanlıqla gizlətmək mümkündür. Lakin, auditor üçün gizli niyyətin, fırıldığın mövcudluğunu güman etmək və xüsusən də onun kəmiyyət parametrlərini müəyyən etmək vacibdir. Audit nəticəsində müqavilə münasibətlərində və ya uçot siyasətində aşkar edilən və mənfəətə təsir edən dəyişiklikləri kəmiyyətcə ölçmək mümkündür. Bunun üçün satışdan əldə edilən gəlirlərlə məsrəflər, təhrifdən əvvəlki və sonrakı dövrün gəlir və xərc göstəriciləri müqayisə olunur.

Xüsusən hesabat dövrünün axırında tipik olmayan təsərrüfat sövdələri vergi ödənişlərini azaltmaq üçün hesabatların süni sürətdə «tənzimlənməsi» imkanlarını daha aydın sürətdə göstərir. Bu cür sövdələrin təhlil olunan müəssisənin fəaliyyətinin vergiqoyma və digər göstəricilərinə təsirini müəyyən etmək çətin deyildir.

Müəssisəyə göstərilən xidmətlərin və ya müəssisənin başqa təşkilatlara göstərdiyi xidmətlərin haqqının adi vaxtlarla müqayisədə təhlil olunan dövrdə artırılması və ya azaldılması hesabatlarda təhriflərin daha böyük dərəcədə mümkünlüyünü sübut edir.

Bu, maraqlı tərəflər və ya şəxslərin onların saxtalaşdırmağa məcbur olduqları uçot-hesabat məlumatlarının nəticələrini gizlətmək üçün əlbir olmasıdır.

Bu növdən olan təhrifləri təhlil etmək üçün mütəxəssislərin – ekspertlərin, ilk növbədə hüquqşünasların, qiymətləndiricilərin və qiymətqoyma sahəsi üzrə marketoloqların cəlb olunması zəruridir. Kapitalın strukturu və mənfəətin bölgüsünün xüsusiyyətləri uçot və hesabatlarda müxtəlif səbəblərdən səhvə gətirib çıxara bilər. Buraxılmış təhriflər xüsusi və borc alınan kapitalın, onun sabit və qısamüddətli hissələrinin nisbətində təsir edir. Mənfəətin bölgüsü qaydasında icazə verilməyən dəyişikliklər dividendin və mənfəət hesabına məqsədli fondların düzgün hesablanmamasına gətirib çıxarır. Hesabatların belə düşünülmüş şəkildə təhrif olunması müəyyən qrup şəxslərin mənafeyi üçün həyata keçirilir.

Audit yoxlama-ekspertizasında aşkar edilmiş bu və ya digər tipik təhriflərin əhəmiyyətliliyi audit yoxlama nəticələrinin qiymətləndirmə predmeti olmalıdır. Yəni həmin təhriflərin iqtisadi göstəricilərə və son olaraq maliyyə nəticələrinə nə dərəcədə təsiri vardır.

Hazırda aşkar olunmuş təhriflərin mühümlülük səviyyəsinin hesablanması kifayət qədər sadədir. Yoxlama obyektı olan müəssisədə və ya digər iqtisadi subyektdə təsərrüfat ilinin yekunları üzrə balans mənfəəti, satışın (əlavə dəyər vergisiz - ƏDV) ümumi həcmi, valyuta balansı, xüsusi kapital və ümumi məsrəflər müəyyənləşdirilir. Bu göstəricilərin faizlə ifadəsi götürülür və onların baza göstəricilərinin kəmiyyətinə vurulması ilə dəyər ifadəsində mühümlülük səviyyəsini tapmaq üçün tətbiq olunan qiymət alınır. Bu və ya digər kəmiyyətlərin qalan qiymətlərdən kəskin sürətdə fərqləndiyi (az və ya çox olduğu) hallarda onları hesablaşmalardan çıxarmaq olar. Qalan göstəricilərin əsasında, adətən yuvarlaqlaşdırılan orta kəmiyyət müəyyənləşdirilir.

Bu qayda ilə hesabladıqda mühümlülük səviyyəsinin olduqca təqribi kəmiyyət olduğunu görmək çətin deyildir. Onun əsaslılıq dərəcəsini artırmaq üçün, dəyər ifadəsində bütün əsas maliyyə göstəricilərini hesablama işinə qoşmaq, mühasibat balansının müxtəlif maddələri və maliyyə hesabatları üçün bir yox, bir neçə mühümlülük göstəricisini nəzərdə tutmaq lazımdır. Keçən illər üçün maliyyə göstəricilərinin əhəmiyyətini diqqətdə saxlamaq üçün onların dəyişmə

dinamikasını nəzərə almaq, göstəriciləri hesabladıqda orta göstəricini tapmaq qaydasını variasiya etmək (müxtəlif şəkildə göstərmək) olar. Hesablamaya daxil edilmiş hər bir göstəricinin faizlə ifadəsi daha dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Qərb ölkələrinin əksəriyyətində şirkətlər üçün təhriflərin mühümlülük səviyyəsi onların dövrüyyə aktivlərinin və ya nizamnamə kapitalının 2%-i həddində, hesabat dövrünün bölüşdürülməyən mənfəətinin 10%-i və ya dəyişən şkala tətbiq edilməklə əmtəələrin, məhsulların (işlərin və xidmətlərin) reallaşdırılmasından əldə edilən pul vəsaitinin 0,3-0,5%-i həddində götürülür. Yalnız bu halda uçot və hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə və maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edə bilən kimi qiymətləndirilir.

Nəticə

Maliyyə hesabat sənədlərinin audit yoxlaması maliyyə və mühasibat sənədlərinə əsaslanaraq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçmişini araşdırmaqla perspektiv inkişaf üçün arayış verir. O, hər şeydən əvvəl maliyyə-hesabat sənədləri üzrə nəzərdə tutulan norma və normativlərə əməl olunmasına, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçota alınmasına, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanların aşkar edilməsinə, xüsusilə cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında üzə çıxmasına, yuxarı təşkilatlara, maliyyə vergi orqanlarına təqdim olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə zəmanət verir. Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit yoxlaması idarəetmə prosesinin elə bir mərhələsində iştirak edir ki, o, iqtisadi proseslərin və təsərrüfat əməliyyatlarının keçmişindən xəbər verərək, perspektiv inkişaf üçün lazımı tədbirlərin hazırlanmasına şərait yaradır.

Müştərinin biznesi haqqında təsəvvürün formalaşdırılması üçün onun bazar mühiti, o cümlədən, makroiqtisadi və sahə mühiti, əsas rəqiblər, valıcılar, malgöndərənlər, bazarın tutumunun və onun konyukturasının dəyişməsi meylli öyrənilir. Təşkilatın ekspres təhlili prosesində aparıcı indikatorların, o cümlədən, xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsi, əmək haqqı səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi, maliyyə qoyuluşlarının gəlirliyi, cəlb edilmiş maliyyə resurslarının orta dəyəri, vergi yükü səviyyəsi, xüsusi kapital və maliyyə nəticələrinin nisbəti səviyyəsi və onun bazar səviyyəsinə uyğunluğu qiymətləndirilməlidir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhrif olunması əlamətlərinin müəyyən edilməsində analitik prosedurlardan istifadə olunur. Analitik proseduralar- maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin öyrənilməsi müqaisə yolu ilə aralıq və son nəticələrin qiymətləndirilməsi metodlarıdır. Auditor sübutlarının əldə edilməsi zamanı həmin proseduralardan geniş istifadə olunur. Hesabatın təhrif olunmasına bir çox amillər – səhvlər, maraqlı şəxslərin qeyri-düzgün hərəkətləri, uçotun standartlarının təkmil olmaması təsir göstərir. Bu istiqamətlərin hər biri üçün müəyyən kompleks analitik prosedurlar aparılmalıdır, daha doğrusu, hesabat

göstəriciləri arasında yoxlama nisbətlər tədqiq edilməsi vergi yükünün optimallaşdırılması və ya təşkilatın mənfəətinin və aktivlərinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş qeyri-düzgün hərəkət əlamətləri müəyyən olunması, uçot standartlarının təkmil olmaması səbəbindən təhrif olmalar aşkar edilməlidir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyü 2 aspektdə qiymətləndirilir: mühasibat aspekti, daha doğrusu, hesabatların mühasibat uçotunun təşkili, aparılması və mühasibat hesabatın hazırlanması üzrə normativ sənədlərə uyğunluğu; iqtisadi aspekt-iqtisadi halların forma üzrə deyil, məzmununa görə əks etdirilməsi. Mühasibat uçotu baxımından dürüst hesab olunan hesabatda nəzərə cəpacaq iqtisadi təhriflər ola bilər. Belə təhriflər 2 səbəbdən irəli gəlir:

1. Mövcud mühasibat uçotu standartların təkmil olmaması. Bu baxımdan ən geniş yayılmış təhrif kimi bazar dəyərindən fərqlənən aktivlərin dəyərinin təhrif olunmasıdır. Bu zaman mühasibat uçotu baxımından hesabat dürüst hesab oluna bilər.

2. Maraqlı şəxislərin (rəhbərliyin və ya mülkiyyətçilərin nümayəndələri) qeyri qanuni hərəkətləri nəticəsində uçot nöqtəyi nəzərindən düzgün rəsmiləşdirilmiş müqavilə nəticəsində iqtisadi baxımdan qeyri-dürüst nəticələrlə müşayət olunur.

Auditdə iqtisadi təhlilin aparıcı bloklarından biri- təşkilatın fəaliyyətin fasiləsizliyi ehtimalının qiymətləndirilməsi maliyyə, istehsal və bazar əlamətlərinin tədqiqi vasitəsi ilə aparılır. Aparılan hesablamalar əsasında fəaliyyətin fasiləsizliyi ilə bağlı şübhələr yaranı bilər. Bu baxımdan təşkilatın həyata keçirdiyi təsərrüfat əməliyyatlarının gəlirliyi və onun maliyyə resursların cəlb etmək imkanları təhlil edilməlidir.

Təşkilat üzrə işlərin səmərəliliyinin və biznesin iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi auditdə iqtisadi təhlilin aparıcı bloklarından biridir. Bu məqsədlə təşkilatın maliyyə nəticələrinin, pul axınlarının və resurslardan istifadəsinin tədqiq edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə təşkilatın əsas fəaliyyətinin gəlirliyinə xüsusi diqqət verilməli, mənfəətinin quruluşu dərinlən öyrənilməlidir.

Bu mərhələdə təşkilatın investisiya cəlbəediciliyini və kreditödəmə qabiliyyətini təsdiq edən xüsusi kapitalın və aktivlərin rentabelliği göstəriciləri ilə yanaşı tədqiqat məqsədi üçün xüsusi hazırlanmış parametrlərdən də istifadə olunmalıdır. Həmin parametrlərə təşkilatın istehsal imkanlarını əks etdirən qeyrimaliyyə göstəricilərinin onun maliyyə nəticələrinə uyğunluğu, mənfəətin keyfiyyəti indikatorları, resursverimi göstəriciləri, eləcə də xərclərə nəzarət göstəriciləri daxil edilməlidir.

Auditor auditi planlaşdırarkən və onunla əlaqədar riskləri qiymətləndirərkən hansı proqram təminatı ilə işləməli olacağını bilməlidir. Buna görə də belə proqramlarla qarşılaşan səviyyəli auditorlar yüksək dərəcədə inamla proqramın əvvəlcədən dəqiq işlədiyinə inamlı olur. Təşkilatda bazarda az məşhur istehsalçı tərəfindən hazırlanan proqram məhsullarından istifadə hallarında isə, bunun əksinə olaraq, inam dərəcəsi xeyli aşağı olur. Proqram sənədlərini müstəqil surətdə hazırlayan müəssisənin işçiləri, bir qayda olaraq, mühasibat uçotu proqramlarının hazırlanmasında kifayət qədər təcrübəli olmur və belə hazırlamalarda çox ehtimal olunur ki, səhvlər mövcud olur.

Daxili nəzarət sisteminin proqram məhsullarının və uçot informasiyalarının qorunması ilə əlaqədar hissənin qiymətləndirilməsi zamanı rəhbərliyin bu istiqamətdə qəbul etdiyi təşkilatı və texniki tədbirlərini öyrənmək lazımdır. Bu kimi tədbirlərə, məsələn, kompüter texnikasına giriş qaydası və onun məhdudlaşdırılması, uçot informasiyasının ehtiyat sürətlərinin çıxarılmasının dövrililiyi, texniki və proqram sənədlərinin, antivirus proqramlarının mövcudluğu və digər şəbəkə idarəetmənin vəzifələrinə aid tədbirlər (kompüter şəbəkəsi olanda) daxildir. Yuxarıda şərh olunanları yekunlaşdırmaqla belə bir nəticəyə gəlməl olar ki, auditora müştərinin kompüter informasiyalarından istifadə ilə əlaqədar risk haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (əlavə və düzəlişlərlə). – Bakı, Qanun, 2007
2. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, Qanun, 1994
3. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər.–Bakı, 2012
4. Audit. Dərs vəsaiti. /i.e.d., prof.V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə/.– Bakı, Azərnəşr, 2011
5. Abbasov İ.M. Audit.–Bakı, NPB, 2007
6. Abbasov İ.M. Auditin nəzəri və praktik problemi.–Bakı, Elm, 1999
7. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil (Dərslik). – Bakı. Elm və təhsil. 2009
8. Cəfərov A., Kərimzadə K. Audit işini necə təşkil etməli. –Bakı. İqtisadi və sosial İnkişaf mərkəzi. 2009
9. Kazımov R.N., İbadoglu Q.İ. Audit işi: nəzəriyyə və praktika.–Bakı. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi. 2009
10. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik.–Bakı. Elm və təhsil. 2012.
11. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M.M. İqtisadi təhlil.–Bakı, AzDİU, 2010
12. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik.–Bakı, CBS, 2011
13. Rzayev Q.R. Mühasibat uçotu və audit.– Bakı. Təhsil, 2002
14. Səbzəliyev S.M.,Hacıyev R.Ş. Auditin əsasları. Dərslik.–Bakı, 2000
15. Səbzəliyev S.M.Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Dərslik.–Bakı, Elm,2003
16. Səbzəliyev S.M.,Hacıyev R.Ş. Auditin əsasları. Dərslik.–Bakı, 2000
17. Алборов Р.А. Аудит в организациях промышленности, торговли и АПК.–М.: ДИС, 2002

18. Анализ финансовой отчетности : учеб. пособие / [под ред. О.В. Ефимовой, М.В. Мельник]. - М. : Омега-П, 2004. - 408 с.
19. Андреев В.Д. Практический аудит. М., Экономика. 2000
20. Аникеев И.М. и др. Основы финансового аудита. Мн. Белмаркет. 2000
21. Арене Э.А. Аудит : пер. с англ. / Э.А. Арене, Дж.К. Лоббек; [гл. ред. проф. Я.В. Соколов]. — М. : Финансы и статистика, 2003. — 560 с.
22. Аудит: учеб. пособие / И.Н. Богатая, Н.Н. Хахонова, Н.Т. Лабынцев. - 4-е изд., перераб. и доп. - РнаД. : Феникс, 2007. - 506 с.
23. Аудит: учебник для вузов / В.И. Подольский, А.А. Савин, Л.В. Сотникова [и др.]; [под ред. проф. В.И. Подольского]. - 3-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Аудит, 2006. - 583 с.
24. Аудит. Пер. с англ. (под ред. Я.В.Соколова). М.,ЮНИТИ, 1999
25. Иванова Е.И. Аудит эффективности в рыночной экономике : учеб. пособие / Е.И. Иванова, М.В. Мельник, В.И. Шлейников; [под ред. С.И. Гайдаржи]. - М. : КНОРУС, 2007. - 328 с.
26. Ковалев В.В. «Финансовый анализ: методы и процедуры» Москва, Финансы и статистика, 2002
27. Ковалев В.В. Финансовая отчетность. Анализ финансовой отчетности (основы балансоведения) : учеб. пособие / В.В. Ковалев, Вит. В. Ковалев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. - 432 с.
28. Ковалев В.В., Патров В.В. «Как читать баланс». – М.: Финансы и статистика, 2005
29. Ковалева О.В., Константинов Ю.П. Аудит.–М.. ПРИОР, 2000
30. Кочинев Ю.Ю. «Аудит организаций различных видов деятельности».– Питер, 2006
31. Мельник М.В., Когденко В.Г. Экономический анализ в аудите. –М., ЮНИТИ, 2007
32. Пупко Г.М. Аудит и ревизия.– Минск, Мисанта, 2001

33. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия /пер. с фран. Под ред. Л.П.Белых/ – М.: ЮНИТИ, 1997
34. Русак Н.А., Русак В.А. Финансовый анализ субъекта хозяйствования. – Минск, Выш.шк., 2000
35. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия.–М.: ИНФРА-М, 2004
36. Шеремет А.Д., Суиц В.П. Аудит. М., ИНФРА-М, 2000
37. Шеремет А.Д., Негашев Е.Ф. «Методика финансового анализа».– М.: ИНФРА-М, 2000

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 2422-ci qrup magistri Yusifova Nilufər Böyükkişi qızının «Ticarət təşkilatında maliyyə hesabatlarının auditində analitik prosedurlardan istifadə və onun təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Son on illikdə respublikanın iqtisadi inkişafında müsbət meyillər müşahidə olunur. İqtisadi sahədə həyata keçirilən davamlı iqtisadi islahatlar iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların cəlb olunması və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə-iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, müxtəlif layihə variantlarının qiymətləndirilməsi müvafiq zəruri informasiyanın formalaşdırılmasını tələb edir. Əldə olunması mümkün olan relevant informasiyanın miqdarı və keyfiyyəti əsaslandırılmış qaydada idarəetmə qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsinin əsas meyarı hesab olunur. Müəssisənin idarə olunması prosesinin informasiya təminatının səmərəli sistemi bazar mühitində inkişaf perspektivini və biznesin stabilliyini təmin edən aparıcı amildir. Mühasibat uçotu, adətən, təşkilatın daxili fəaliyyətinə istiqamətlənmişdir, xarici tərəfdaşlıq əlaqələrini yalnız formal nəzər-dən keçirir və əsasən operativ-taktiki idarəetmə funksiyası rolunu oynayır. Bunun üçün müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının təşkilati-analitik əsasının nəzərdən keçirilməsi problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müasir şəraitdə müxtəlif uçot informasiyasına tələbatın artması müəssisənin biznes mühitinin dəyişkənliyi və çox saylı əməliyyatların, proseslərin və hadisələrin monitorinqinin zəruriliyi ilə şərtlənir. Belə ki, bütün ierarx səviyyələrdə idarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün uçot

informasiyasının istifadəçilərin tələbləri daima artmaqdadır. Yeni idarəetmə sisteminin yaradılması ilk növbədə onun uçot, nəzarət, iqtisadi təhlil kimi ən mühüm funksiyalarının yaxşılaşdırılmasını, bu isə öz növbəsində, idarəetmədə iqtisadi, o cümlədən, uçot və analitik informasiya-rın formalaşması və istifadəsinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Mühasibat uçotu bütün təsərrüfat əməliyyatlarının başdan başa, fasiləsiz və sənədli uçotu yolu ilə pul ifadəsində müəssisənin əmlakı, öhdəlikləri və onların hərəkəti haqqında informasiyanın nizama salınmış yığım, qeydiyyat və ümumiləşdirmə sistemini səciyyələndirir.

Bazar münasibətlərinin formalaşdığını və inkişaf etdiyi müasir dövrdə müəssisələrin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi xarici informasiya istifadəçilərinin və müəssisənin idarə olunmasının daxili tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə planlaşmanın, uçotun, nəzarətin və iqtisadi təhlilin informasiya funksiyası-nın yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Bu istiqamətdə mövcud uçot, hesabat və nəzarət sisteminin tədqiq olunması, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və real imkanların nəzərə alınması vasitəsilə mühasibat uçotunun, iqtisadi təhlilin və auditin təşkil və metodologiyasının optimal variantlarının işlənilib hazırlanması çox vacibdir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan problem xarakterli məsələlərin həllinin vacibliyi dissertasiya işinin mövzusunu və onun əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. İdarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri də audit hesab olunur. Auditin idarə etmə sistemində özünəməxsus mövqeyi onun iqtisadi idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi praktiki olaraq idarəetmədə birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərdən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlamasında məqsəd təsərrüfat əməliyyatlarının bu və ya digər mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Audit hər bir tematik yoxlama nəticəsində təsərrüfatın hər hansı bir sahəsində mövcud vəziyyəti xarakterizə edən arayışla, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşma-sına təsir göstərir. Yoxlama

nəticəsində təkliflərin verməsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində onun təsərrüfatdaxili idarəetmə prosesində iştirakıdır. Onun tərtib etdiyi yekun nəticələr və təkliflər əsasən firmanın meneceri tərəfindən istifadə olunur.

Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə-hesabat sənədlərinin və digər sənədlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarda baş verdiyi üçün onun yoxlanması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanuna uyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır.

Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı kənar iqtisadçı alimlərin - T.Rişarın, V.I.Podolskinin, R.A.Alborovun, M.V.Melnikin, V.Q.Koqdenkonun, O.A.Efimovanın, Q.V.Savitskayanın, A.D.Şeremetin və s., eləcə də ölkə iqtisadçı alimlərindən V.T.Novruzovun, S.Y.Müslümovun, İ.M.Abbasovun, H.A.Cəfərlinin, S.M.Səbzəliyevin, C.B.Namazovanın, R.N.Kazımovun, N.M.Ismayılovun, Ç.R.Yüzbaşevin, və s. apardığı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Həmin müəlliflərin elmi işlərində məsələnin metodologiyası və metodiki istiqamətləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi təsərrüfat subyektlərinin auditor yoxlanmasında iqtisadi təhlildən istifadənin mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsidir. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- audit yoxlamaları zamanı iqtisadi təhlildən istifadənin kənar və ölkə təcrübələrinin öyrənilməsi;
- təsərrüfat subyektlərində auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsində analitik prosedurların sistemləşdirilməsi və tətbiqi miqyasının genişləndirilməsi ;
- maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün yoxlanması prosesində səhv və bilərəkdən təhrif faktlarının aşkar edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;

- audit prosesində iqtisadi təhlildən istifadə imkanlarının və aparılan təhlilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aspektlərinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Təsərrüfat subyektlərinin audit yoxlanması prosesində iqtisadi təhlilin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın obyektı kommersiya ticarət təşkilatlarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- audit yoxlamalarının aparılması prosesində iqtisadi təhlildən istifadənin kənar və ölkə təcrübələri ümumiləşdirilmiş, onun ölkənin təcrübəsində istifadəsi imkanları tədqinq olunmuşdur;

- təsərrüfat subyektlərində auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsində tətbiq olunan analitik prosedurlar sistemləşdirilmiş və onların tətbiqi miqyasının genişləndirilməsi istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;

- maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün yoxlanması prosesində səhv və bilərəkdən təhrif faktlarının aşkar edilməsinin mövcud metodikası və prosedurlarının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır;

- audit prosesində iqtisadi təhlildən istifadə imkanlarının və aparılan təhlilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aspektləri müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqat əsasında əldə edilmiş nəticələr müəssisənin maliyyə sabitliyi və onun ödəmə qabiliyyətini daha dolğun qiymətləndirməyə imkan verəcək və iqtisadiyyat yönlü ali məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri göstərilmiş, eyni zamanda, tədqiqatın predmeti, obyektı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin « Təsərrüfat subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlamasının nəzəri-praktiki əsasları» adlanan I fəsilində kommersiya təşkilatlarında auditin təşkilinin metodiki problemləri tədqiq olunmuş, auditor rəyinin formalaşdırılmasında auditor subutlarının əhəmiyyəti, eləcə də analitik prosedurların mahiyyəti və onlardan istifadənin praktiki məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin « Maliyyə hesabatlarının dürüslüyünün auditor yoxlanmasının əsas mərhələləri» adlanan II fəsilində təsərrüfat subyektlərində maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsində, onların fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində analitik prosedurlardan istifadə metodikası şərh olunmuşdur.

Magistr dissertasiya işinin “Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının auditor yoxlanmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanan III fəsilində maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsində analitik prosedurlardan istifadənin və maliyyə hesabatlarının dürüslüyünün təsdiq olunması üzrə auditor sübutlarının formalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir

РЕЗЮМЕ

Магистрская диссертационная работа посвящена к вопросам совершенствованию аналитических процедур, использованных в аудите. Рассматриваются теоритические основы проведения аудита финансовой отчетности предприятий, порядки использования аналитических процедур для получения аудиторских доказательств. В конце диссертации показаны основные аспекты совершенствования методики применения аналитических процедур и проверки правильности бухгалтерских отчетности коммерческих организаций.

SUMMARY

Master's thesis is dedicated to improve the analytical procedures used in the audit. We consider theoretically based on our audit the financial statements of companies, orders the use of analytical procedures to obtain audit evidence. At the end of the thesis is shown the main aspects of improving the techniques of analytical procedures and validation of accounting statements of commercial organizations.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 2426-cı qrup magistrantı Cəfərov Bəhruz Bəkir oğlunun “Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar olunmasında analitik prosedurlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinə

RƏY

Ayrı-ayrı əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə-hesabat sənədlərinin və digər sənədlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarda baş verdiyi üçün onun yoxlanılması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır.

Maliyyə hesabat sənədlərinin audit yoxlanması maliyyə və mühasibat sənədlərinə əsaslanaraq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçmişini araşdırmaqla perspektiv inkişaf üçün arayış verir. O, hər şeydən əvvəl maliyyə-hesabat sənədləri üzrə nəzərdə tutulan norma və normativlərə əməl olunmasına, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçota alınmasına, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanların aşkar edilməsinə, xüsusilə cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında üzə çıxmasına, yuxarı təşkilatlara, maliyyə vergi orqanlarına təqdim olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə zəmanət verir. Düzgün vəm əsaslandırılmış idarəetmə qərarının hazırlanması və təsdiq olunması ilk növbədə maliyyə hesabatlarının dürüstlüyündən çox asılıdır. Bu baxımdan magistr dissertasiya işinin mövzusu aktual məsələnin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, respublikamızda bu problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi nəzərdən keçirilmiş, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyektı göstərilmiş, eyni zamanda tədqiqatın elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Təsərrüfat subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlamasının nəzəri-praktiki əsasları” adlanan birinci fəsilində müxtəlif alimlərin sözü gedən məsələ ilə bağlı fikirlərini sistemləşdirilməklə kommersiya təşkilatlarında auditin təşkilinin metodiki problemləri tədqiq olunmuşdur. Daha sonra, auditor rəyinin formalaşdırılması üçün auditor sübutlarının toplanmasında analitik prosedurların tətbiqi mərhələləri nəzərdən keçirmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün auditor yoxlanmasının əsas mərhələləri” adlanan ikinci fəsilində magistr ardıcıl olaraq kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün müəyyən edilməsində analitik prosedurlardan istifadə qaydasını nəzərdən keçirmiş, onların fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi analitik metodikası şərh olunmuşdur.

Magistr dissertasiya işinin “Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının auditor yoxlanmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan üçüncü fəsilində maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün təsdiq olunması üzrə auditor sübutlarının formalaşdırılmasının və maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirmişdir.

Magistr dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticələr və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir.

Dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmış, qarşıya qoyulmuş məsələləri tam əhatə edir. Ona görə də Cəfərov Bəhruz Bəkir oğlunun “Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar olunmasında analitik prosedurlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

«İqtisadi təhlil və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Kazımov R.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 2422-ci qrup magistri magistrantı Cəfərov Bəhruz Bəkir oğlunun “Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar olunmasında analitik prosedurlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinə

RƏY

Mülkiyyətçilər, səhmdarlar və təsərrüfat fəaliyyətində maraqlı olan şəxslər çox vaxt kommersiya təşkilatında aparılan olduqca mürəkkəb və çoxsaylı əməliyyatların qanuniliyinə və onların hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinə tam və dolğun şəkildə əmin olmaq imkanından məhrumdurlar, belə ki, onlar adətən nə

uçot qeydləri ilə tanış olmaq imkanına, nə də bu sahədə müvafiq təcrübəyə malik deyillər. Məhz kommersiya təşkilatının maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının şəffaf prizmadan işıqlandırılması auditor xidmətlərinin inkişafına olan ehtiyacı ön plana çəkmişdir. Həmçinin, kommersiya təşkilatların fəaliyyətinin nəticələri və onların qanunvericiliyə riayət etməsi haqqında informasiyanın müstəqil təsdiqi dövlətə iqtisadiyyat və vergiqoyma sahəsində qərarlar qəbul etmək üçün vacibdir. Bütün bunlar magistr dissertasiya mövzusunun aktuallığını səciyyələndirir

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Girişdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı, problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyekt, elmi yenilikləri və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Təsərrüfat subyektlərində mühasibat (maliyyə) hesabatının auditor yoxlamasının nəzəri-praktiki əsasları” adlanan I fəsilində kommersiya təşkilatlarında auditin təşkilinin metodiki problemləri tədqiq olunmuş, auditor subutlarının əhəmiyyəti, eləcə də analitik prosedurlardan istifadənin praktiki məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün auditor yoxlanmasının əsas mərhələləri” adlanan II fəsilində müəssisənin maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsi, onun fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası şərh olunmuşdur.

Magistr dissertasiya işinin “Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının auditor yoxlanmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan III fəsilində kommersiya təşkilatlarında maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsində analitik prosedurlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın nəticələri və hazırlanmış təkliflər verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmışdır. Ona görə də Cəfərov Bəhruz Bəkir oğlunun “Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması faktlarının aşkar olunmasında analitik prosedurlardan istifadənin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını və ona magistr dərəcəsinin verilməsini məqsədə uyğun hesab edirəm.

«Mühasibat uçotu»

kafedrasının dosenti, i.e.d.

Quliyev V.M.